

השיטה האנאגרמטית של המילונות העברית בספר יצירה

מאת

נחמיה אלוני

מוקדש לפרופ' שלום שפיגל
בהגיעו לשנת השבעים ושתיים
בחיבה ובהוקרה

א. פתיחה

ספר יצירה הוא "זעיר" החיבורים בספרות העברית: אלף ומאתים מלים בערך במהדורתו הקצרה וכאלף ושש מאות מלים במהדורתו הארוכה², שעד היום לא נפתרו

1 במאמר זה יבואו הקיצורים הבאים:

האגרון = רס"ג, האגרון, מהד' נ' אלוני, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט.

אפשטין = א' אפשטין, מקדמוניות היהודים, כרך ב, ירושלים תשי"ז, עמ' לה—מו; קעט—רכה.

באכר = W. Bacher, Anfänge der hebräischen Grammatik, Leipzig 1895

ברוינליך = E. Bräunlich, Al-Halil und das Kitāb al-'Ain, Islamica, II (1926). p. 58—95

ג'אמע = דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאפאס', מהד' שז"ל סקו, ב כרכים, ניו-יורק 1936, 1945.

ד"ר = ספר יצירה (דפוס ראשון), מגטובה שכ"ב.

הייוד = J. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960

וילד = S. Wild, Das Kitāb al-'Ain und die arabische Lexikographie, Wiesbaden 1965

יצירה¹ = ספר יצירה, מהד' מ' גרוסברג, לונדון תרס"ב.

יצירה² = רס"ג, תפסיר כתאב אלמבאדי, מהד' מ' לאמברט, פריס 1891.

אללמע = יונה אבן ג'נאה, כתאב אללמע, מהד' יוסף דירנבורג, פריס 1886.

מורדיל = Ph. Mordell, The origin of Letters and Numerals, Philadelphia 1914 (נהפרסם תחילה בהמשכים ב III-II. JQR (NS).

מחברת = מנחם בן סרוק, מחברת, מהד' צ' פיליפובסקי, לונדון 1854. ס"י = ספר יצירה.

ספר העין = אלכ'ליל אבן אחמד אלפראהידי, כתאב אלעין, בגדאד 1914.

ספר הקולות = משה בן אשר, ספר הקולות, מהד' נ' אלוני, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 9—136, 159.

רשימת המונחים = רשימת המונחים העתיקה, מהד' נ' אלוני, ספר קורנגרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 324—363.

שלום¹ = ג' שלום, ראשית הקבלה וספר הבהיר (הרצאות באוניברסיטה העברית בירושלים), ירושלים תשכ"ו.

שלום² = G. Scholem, Ursprung und Anfänge, Berlin 1962

2 ע"י שלום¹, עמ' 17: 1500; ועיי"ש, 14/19: אינו מכיל יותר משלושה דפים; שלום² 3/20—: עמודים מעטים; הנ"ל, IX, EJ, 9/104—: 1600 מלים בערך; והכול נכון.

לו ידיעה בתורת הפועל וביתר חלקי תורת הלשון? אמנם יש בזה ללמד על כשרונו של מחבר ס"י בכיטו — ומה רב הכיטו בחיבור קטן זה — ועל כן לא הרגישו החכמים והבלשנים גם יחד, כי אפשר לגלות בחיבור זה שיטת שרשים שלמה בתורת הפועל, שהייתה קיימת ושלטת בתורת הלשון ובספרות היצירה העברית מימי הייבוש של ס"י עד גילגלתו של ר' יהודה חיוג'. יש גם לציין, כי בחמישים השנים האחרונות ובייחוד בעשור האחרון נתגלה תומר חדש בתורת הבלשנות הטברנית⁹, ונתפרסמו מחקרים חדשים בתורת הבלשנות הערבית והמורחית¹⁰, והודות לכל אלה אפשר לגלות נוספות בס"י.

איך ס"י חיבור בתורת הלשון, כי נושא הוא בריאת העולם והשקפות על יצירת העולם וכל הנמצא בו, ומבקש ללמד את האדם השקפות על המציאות. ס"י הוא חיבור השייך לתחום הפילוסופי ולא בתורת הבלשנות. המלומדים העוסקים בתולדות הפילוסופיה ותולדות תורת הקבלה, להם זכות הכבירה לעסוק בחיבור זה, ועליהם ההורוה לסגל בו ולפתור את החידות הכמוסות בו. אולם, מכיון שמחבר ס"י ניצל להגינותיו ולמחשבותיו גם את תורת הלשון, נתן מקום גם לעוסקים בתורת הלשון לעסוק בס"י. כבר אמרו המלומדים: ס"י הוא החיבור הראשון שמביא מתורת הלשון בצורה מדעית. היינו במאמר זה יתא אפוא פרק נוסף בתורת הלשון הנרמם בס"י, ומתוך תחום זה יתא הדיון גם בבכיות שונות הקשורות בו, זמן החיבור ומקום החיבור.

ב. השיטה האנאגרמטית

השם הלועזי של השיטה מורכב משני יסודות של הלשון היוונית: $\delta\upsilon\alpha$ = חזרה; $\gamma\acute{\rho}\alpha\phi\omega$ = כתיבה, כלומר כתיבת צירוף אותיות פנים ואחור וקריאתן פנים ואחור, כגון: אב — בא; גד — דג; רחץ — צחר; חצר — רצח; צרח — חרץ.

8 רמוז לפרק זה רק אפשטיין, עמ' קצ; שלום¹, עמ' 31, המזכיר פרמוטאציות ביחס לשם ההויה, ו"שש פרמוטאציות בצרופי האותיות", ובייחוד עמ' 35—36, שבהם דן על שרשים בני שתי אותיות: "ברור שהוא יצא מהנחה קדומה ששרשי הלשון העברית אינם בני שלושה קונסונאנטים אלא בני שנים. שיטה זו רומזה לשל הפייטנים", ניסוח זה נמצא גם שלום², 7—6/25, וקשה לקבלו, כי אינו מדויק כל צרכו ומטעה, כפי שבראה להלן בדיון על תורת הפועל בס"י. שלום ביקש להדגיש את המיוחד של שרשים בני שתי אותיות, שהרי לא נעלם ממנו, כי ידע מחבר ס"י שיש גם שרשים בני שלוש אותיות, ואם שלום לא ידע זאת, הריהו דיעה מקובלת ומשובשת, ע"י הע' 69.

9 ע"י האגרון, עמ' 76; ספר הקולות, ה'9/ע' 1—7; רשימת המונחים; ויותר מאלה נמצא גנון עזיני בגניית קהיר המפורטת בספריות תבל והגנון עד היום הזה בבתי הקברות בארץ מצרים.

10 יובאו להלן בדיון על "כתאב אלעיני" (=ספר העין) לאלכיליל, ויזכרו רק השמות כאן: ברויגליר, בראפמן, הייזר, וילד, קופף ושאדי. גם שני המלומדים הגדולים ברוקלמן ופולירס בדור הקודם הרמוז לא מעט לעינינו. יש להזכיר גם את הקטע הקטן מ"ספר העין" שנתפרסם לראשונה לפני כשישים שנים, בבגדאד 1914, שעד אז נאלצו החכמים לשאוב דברי אלכיליל מספרי הבאים אחריו והם: סיביה, אבן עיש ועוד. 11 ע"י האגרון, תוספות ותקונים, 10/392—11.

החידות הרבות אשר בו. לשונו צחה ונשגבה, מלותיו קצרות וחלקות, משפטיו קצובים ומדודים — ולעומתם הוא מקיף עולם ומלואו בשמים ממעל ובארץ מתחת, תוהה על סודות הבריאה ויצירת העולם וברואיו, ומשתמש במדעים מרובים ברשום ובכמיות, וכל אלה הכרו יחד כדי להכביד על פתרון החידות הגנוזות בו. כבר נתחברה ספרות גדולה ועצומה על חיבור קטן זה³, ומכיון שעדיין לא נפתרו הסודות הכמוסים בו, מן הראוי להוסיף חומר חדש שיהא בו כדי לסייע לפתרון אותם סודות. במאמר זה יידון חומר חדש כזה בשדה תורת הלשון בחמישים השנים האחרונות, בבלשנות העברית ובבלשנות הערבית.

לדאבונו הרב, אין בידנו מהדורה מדעית של ס"י⁴, לא סודר אוצר מלותיו בקונקורדנציה⁵, ולא עובד עד היום המילון המדעי לספר זה, והוא המפעל הקשה בין השלושה.

אחד המדעים הנרמזים בס"י ברמזים, והשתמש בו מחברו לספקולציות הפילור-ספיות בהשקפתו, הוא מדע הלשון, שכבר עמדו החכמים על חלק ממנו, והוניחו חלק אחר. הרבו החכמים לדון בתורת ההגה בס"י, בפרק האותיות וחלקותן לתמישה מוצאות מעומק הגרון ועד סוף תחום הפה, בשפתיים⁶. אולם לא טיפלו החכמים ולא עסקו הבלשנים בתורת הפועל בס"י וביתר חלקי תורת הלשון, כאילו ידע מחבר ס"י רק את תורת ההגה, ולא ידע (או ידע ולא רמוז) את יתר חלקי תורת הלשון. צא ודוק ונמצאת תוהה ותמהה: תורת ההגה של מחבר ס"י מגובשת ומגובשת, קבועה וקיימת בכל הדורות מוזן חיבורו ועד ימינו אלה⁷, ואיך ייתכן כי לא הייתה

3 הג'ל, Bibliographia Kabbalistica, ברלין 1933, מפתח. על הרשום בחיבור זה יש להוסיף בעיקר את כתיב שלום שנרשמו זה מקרוב על ידי גב' פניה שלום בשיתוף עם מר ברוך ריון, ספר יובל לשלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצט—רלה. בתערוכת הכאות להלן ייזכרו מאמרים נוספים שנכתבו על ידי אחתיים.

4 המהדורה המדעית שהוציא לאור א' גולדשמידט איננה מדעית כלל וכלל, כי לא השתמש כלל וכלל בכתיב שהם מרובים ומפורזים בספריות תבל וירושלם ואף הרשה לעצמו לזלזל בהם, ובהו כאילו ביקש לסכתו על דרכו הבלתי מדעית בעבודתו. ע"י L. Goldschmidt, Sepher Jesirah, פרנקפורט 1894, עמ' vi; שלום¹, 2/21, הע' 31; אפשטיין, רט/10—11. בימים אלה מכין א' גרינגולד מהדורה מדעית. הנוסח המשווה להלן הוא על סמך דיון ועיין עם מר גרינגולד, והגנו מביע לו את תודתי הלבבית על העזרה שהוסיף לי בבידון. וע"י להלן הע' 101.

5 אף מפעל זה לקח על עצמו א' גרינגולד לפי יומתה של האקדמיה ללשון העברית בירושלים כחלק מההכנות למילון ההיסטורי.

6 ע"י ד' קויפמן, Die Sinne, בודפשט 1884, עמ' 134—135; באכר, עמ' 23—20; אפשטיין, עמ' קצט—קצ; מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח, עמ' 96—100; שלום¹, עמ' 19—58; מורג, שבע כפולות בג"ד כפריית, ספר היובל לטור סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207—242. רק בימים האחרונים נתברר לי, כי המונה למקום ההגייה של האותיות בס"י "ב"חמשה מקומות" נמצא בעברית "מ"א—מ"א—ע"י וע"י שאדי על הפוניטיקה של סיבוייה (מת 795), A. Schaade, Sibawaihi's Lautlehre, לידן 1911, עמ' 17—23; 76/הע' 65.

7 גם בספרות המדעית שצוינה לעיל וגם בספרי הלימוד וההוראה שלא יצוין כאן כלל וכלל.

בלשוננו מן הראוי לכוונה¹²: שיטת התמורות (או שיטת החילופין), ועד שיחאורח המונח העברי אשתמש בשניהם בחד.

וכוללת היא השיטה האנאגרמטית שני עניינים הכרוכים זה בזה:

(1) חילוף צירופי האותיות לפי נוסחה מתמטית מסוימת של תורת הצירופים במתמטיקה;

(2) שיטת השרשים הרב-גונית, הפותחת באות אחת שורשית ומסיימת בחמש או בשבע אותיות, במספר האותיות של השם הארוך ביותר במקרא "אחשדרפן" בלשון העברית.

חילוף צירופי האותיות מתחיל כשיש בצירוף לא פחות משתי אותיות, כי לאות יחידה נבדדה אין מניין ואין כפל ואין רבוע ואין חזקה. וישבו חכמים ומנו מניין לצירופים משתי אותיות ועד שבע אותיות.

2 אותיות 2 צירופים, כגון: אב — בא; גד — דג.

3 אותיות 6=3×2 צירופים, כגון: חצר = חצר, חרץ, רצה, רחץ, צחר, צרה.

4 אותיות 24=4×6 צירופים, והדוגמה למלים בנות ארבע אותיות הן: כרסם, רטפש, פרשו, סרגל, שרעף, תרגל, וכל המלים המרובעות, שיש בהן שתי אותיות ובכפולות, כגון: בבלל, גלגל, דדלל, הלחל, טטלט, כלכל, מהמה, ערער, פרפר; ושמות רבים, כגון: אגמן, אולת, אמלל, אפרח, ארשת, אשמן, יעקן, ספסל.

5 אותיות 120=5×24, והדוגמות למלים בנות חמש אותיות הן: אבעבע, אגרטל, אפרים, אשכנז, ורבלל, והמלים שיש בה שתי אותיות נכפולות: אדמדם, חלקלק, כחלחל, עקלקל, שחרחר.

6 אותיות 720=6×120, והדוגמה למלים אלה, והן כל המלים: אחשתרן, תוגרמה.

7 אותיות 5040=7×720, והדוגמות למלים אלה, והן כל המלים: אחשדרפן, שאלתיאל.

7—5 הן רק שמות או שמות תואר, ומן 6—7 יש לכל צירוף אותיות רק מלים בודדות, ועל כן לא הובאו חילופי הצירופים. חישובים של כל צירוף אותיות הם על פי נוסחת העצרת¹³ $1.2.3 \dots n = n!$. הבלשנים נהגו לחשב את חשבון צירופי האותיות על פי נוסחת העצרת עד חמש, ויש מהם שנהגו לחשב את חשבון צירופי האותיות על פי נוסחת העצרת עד שבע, ומתברר¹⁴ שנגג לפי האחרונים.

בשרשים האחדים מנו בימי הביניים, כפי שנראה להלן, תיעה עשר שרשים. לא הביאו בלשני ימי הביניים דוגמאות לשלוש האותיות א, ו, י, אף כי אפשר היה להביא דוגמאות גם להן, אף לא מצאנו דיון אצל בלשני ימי הביניים בנדון.

ואלה הן הדוגמאות:

א — או; (אין בעברית); אוי (הנחישבת כמלה שניית?)

ו — וי (שתיהן אינן במקרא ונמצאות בל"ת — הנחשבו כשניים?)

י — יא (יש בעברית ואף בארמית, אולם אין בעברית)

12 ע"ש, 24/392, ושם השתמשי לראשונה גם בשם העברי.

13 ע"ש, מבווא, עמ' 115—116; להלן בדיון על "ספר העיון".

מסתבר, כי הנימוקים להיעדרות זו הם שניים:

(1) אותיות אלה משמשות כאימות קריאה לדעת בעלי המסורת והבלשנות, שעסקו בדיון על התנועות ועל השרשים הנחמם והכפולים.

(2) המלים הן ברובן מלות קריאה, שראו בהן בלשני ימי הביניים מלים שאין החי המדבר מתייחד בהן, והן משותפות עם הבהמות והחיות המבטאות הברות קריאות וקולות, אולם אינן מהוות מלים שיש תמנה משמעות בעלת ערך ומציאות.

יש גם להעיר, שבמקרא נמצאת רק המלה "אוי", וייתכן, כי לא ראו צורך לדון במלה יחידה, והתעלמו הימנה.

השרשים השניים (כגון: גל, גש, דע, עש, פץ, רד, ועוד), השלשיים הרביעיים והחמשיים הם אלה שאותיותיהם נשארות עומדות וקיימות בכל הנטיות¹⁴.

ההשקפה המונחת ביסוד שיטת שרשים זו היא השקפתו הפילוסופית של אריסטו על עצם (או: יסוד) אחד והמקרים תשעה. היסוד נקרא ג'יהר (جوهر) והמקרים נקראים ערץ — אעראץ' (عرضى — أعرأى). המשמעות של המלה קשורה רק

באות הנשארת עומדת וקיימת בכל הנטיות, ואין לתלות משמעות באות שאינה נשארת בכל הנטיות והיא נעלמת או נעדרת ואינה אלא מקרה מן המקרים הקשורים בכל יסוד או עצם¹⁵. בימי מלא להשקפה זו על השורש אנו מוצאים בספרות הבלשנות בארץ ספרד (1000—1500 לסה"נ), אף כי יש רמזים להשקפה זו גם

בספרות הבלשנות הטברנית שנושאה היא הניכוי האסכולות הפילוסופיות¹⁶.

ריב"ג, אללמע, אומר¹⁷: "לא שיש בעד אלכארי גל ועד אלא ג'יהר וערץ' פקט וקד עלם אן אלג'יהר הו אלקאים בד'אתה אלחאמל ללאעראץ' ואן אלערץ' הו אלמחמול באלג'יהר גיר קאים בד'אתה". יהודה אבן תבון תרגם ב"הרקמה"¹⁸:

"אין דבר וולת הבורא יתעלה כי אם עצם ומקרה בלבד. וכבר נודע, כי העצם הוא הנושא את המקרים ושהמקרה הוא הנושא בעצם בלתי עומד בעצמו".

רמב"ם, מלות ההגיון, שער עשירי¹⁹:

"ודע כי הסוגים העליונים לכל הנמצאות, לפי מה שבאר אריסטו, עשרה סוגים...

ואלו העשרה סוגים האחד מהם, והוא הראשון, הוא העצם, והתשעה מקרים".

ויובא כאן עוד מ"מחברת התיג'אין"²⁰: וכל מה שברא הקב"ה הוא דבר שיש לו שם ונקרא יש... והוא הנקרא בלשון ערבי אלג'יהר... ולאילו הגופות מארעין

14 מובא להלן על סמך הנמצא בשני החיבורים: ג'אמע ומהברת.

15 לפי השקפה זו חישוב מנחם במחברת ערך בית-בשרפרא (מחברת, 39/עמודה ב) את המלה "התמהמה" כשורש חמשי "התמהמה" (במקרא שש פעמים ורק בבניין התפעל ובכולן "התמהמה"), ולא הביא "חממרמו" שהוא שורש חמשי משם.

16 ע"י עלי בן יהודה הניזיר והיבירו "יסודות הלשון העברית", לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 82.

17 מהד' יוסף דירנבורג, פריס 1886, 14—16.

18 מהד' מ' וילנסקי, ברלין תרפ"ט, ל' 12—14.

19 מהד' מ' וינטורה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 55—57.

20 מהד' יוסף דירנבורג, פריס 1870, 320/7—321/15.

פָּקָה (יח/כח); כָּד (נג/יד; נו/א); שָׁר (מב/יח; נג/כב); אֶפְקָה (לג/כח); תַּע (לז/מה).

אלעזר הקליר (ארץ-ישראל, המאה ה-7—8), אקשטה כסל 28: קָבֶט (כ/39); וְקָבֶר מעשה בראשית (ט/23); פָּש (כ/45); ויצורף גם הנמצא במקרא כְּצוֹא ושוב 26. השיטה האנאגרמטית בפיוט עומדת וקופה במלוא קומתה ושלמה, והיו החכמים משתוממים לאותה שיטה ולאותן צורות, ולא היה בידם לבאר תורתה ולפרש מקורה. שימור מעשי ביהודה הפועל מסכתו שקדמה לו תורה עיונית על השיטה, וזו נמצאת בס"י כפי שנראה להלן. אנו גם נמצא, כי ידעו הפייטנים הראשונים את ס"י והיו שהביאו מובאות הימנו. לפייטנים הארץ ישראלים הראשונים היה זה ספר עיוני, שבמנו שאפו את ידיעותיהם על תורת הלשון החדשה שנוצרה בימיהם או קדמה להם שעה קצרה. והרי מובאה ישירה בפיוט לאלעזר הקליר 27:

אָנוּ מִיְּדוּ חִלְלֵתָ לָל פִּי אֶלְעִזֵּר הַקְּלִיר 28

בְּסִפְרֵי וְסִפְרֵי וְסִפְרֵי אֶפְקָה 29

בְּמִקְרָם פְּשָׁה בְּסִפְרֵי אֶפְקָה 30

רס"ג בדיונו על השיטה האנאגרמטית בס"י מביא לדוגמה מדברי אלעזר הקליר, שהוא בעיניו המשורר הגדול הכותב שירה שקולה וחרוזת 31:

"לסוככי למוסכי להסיכי בנסיכת קדושי" (סכך, סוך, נסך).

אף הוא הביא שם על השימוש בשיטה האנאגרמטית, הרווח בפתחת האגרות (ונחן דאימא נכתב פי רסאילבא = אנו כותבים תמיד באגרותינו) 32:

א) שבהי שלום וחבשי ברכות וחשבי השבונות (שבוה, חבשו, חשב)

ב) מבטחי שלום ומבהטי ברכות ומטחוי חכמות (בטח, בהט, טח)

ג) נצחי שלום וחצני ברכות וצני רצון (נצה, חצן, צנא)

היו נסיונות לבאר את שימושים של הפייטנים בשיטה האנאגרמטית בדרכים שונות:

כתאריך חיי ינני מרווח של מאתיים שנה: "שהוא חי בין סוף המאה הרביעית לסוף המאה השישית"; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוט ינני, תל-אביב תשכ"ה, מבוא, עמ' כג, ב, ס"א.

25 מהד' א' מירסקי, ילקוט הפיוטים, תל-אביב תשי"ח, עמ' י"ז—כ"ג. לפיו המאה ה-7.

26 א' מירסקי, סיני, סה (תשכ"ט), קפד/2—, ועי' להלן ביטוי זה בס"י ופייטנים אחרים.

27 הביא לי' צונן, Literaturosgeschichte, ברלין 1865, עמ' 32; וכבר ידעו זאת וציינו

אפשטין, מה/3; רג/1; לי' גינצבורג, XII, JE, 605 ע"ב/31. — כיום ידוע כ"י גוספי: ששון 218, עמ' 22 (קטלוג אהל דוד, עמ' 271 עמודה ב/19).

28 יצירה/1, 2—.

29 שם, 1, 1. — אני נוטה לנוסח "ספר" ג' פעמים (3, 7, 12), כמו ביצירה; כ"ו ועוד.

30 שם, 8—13.

31 יצירה/6, 23—; המובאה היא מקרובתו ליום ב בסוכות (מחזור היידנהיים, סח ע"א/7),

ארחץ בניקון כפות, — לפנינו: לסוככי למטכי, לְפִקְיִי לְפִקְיִי

32 אין בידי לציון אגרות הפתחות בשיטה האנאגרמטית, וצריך עיון, אולם עי' י' מאן, The Jews in Egypt, אוקספורד 1922, ב, 1/72; 1/73—2 ועוד, ובהו שרידי נוסח זה: שלום... ברכה...

וקראו... והוא הנקרא בלשון ערבי אלערץ. והגוף אחד והמאורעים תשעה... משל לאומר: אותו החכם פלוני בן פלוני הארוך ויפה התואר העטוף בטליתו הושב בביטו בשנה פלוגית למד ודמלמד לאחרים, הרי נכלל בוה המשל הגוף ותשע המאורעות...".

ואין זה מקרה כלל וכלל, שתורת הלשון פותחת תמיד בימי הביניים בשם, כי זהו ה'ג'ה'ה'ר' — "העצם", שאותו ברא ה', והוא קודם לכל תשעת המקרים המשנים ל"עצם" — השם.

מסתבר בעיניי, כי לא מתוך ספרות הפילוסופיה היוונית ולא מתוך ספרות הבלשנות היוונית באה שיטת השרשים האנאגרמטית לספרותנו העברית וללשון העברית אלא מתוך ספרות הפילוסופיה ההרדית והבלשנות ההודית. מאות שנים רבות והמש מאות שנים לפני ספה"נ כבר הייתה תורת הלשון חלק יסודי בהשכלתם של חכמי הדור. אף הם כרכו את תורת המתמטיקה ותורת הלשון אחת בתורתה. רק בספרות ההרדית אנו מוצאים שלשלת ארוכה של אנשי לשון ובלשנים מאות שנים רבות לפני ספה"ג, ואלה היו עוסקים לא רק בחלוקת האותיות והגייתן אלא עסקו גם בפירוק המלים והאטימולוגיה, וידעו להפשיט את השורש ולהבדיל בין האותיות של השורש לבין האותיות הנוספות על השורש וייעוד ותפקידן, כפי שזו מתגלה בספר הדקדוק הקלאסי של הלשון ההודית, ספרו של פאניני 33.

ג. השיטה האנאגרמטית בפיוט

אין לשון חז"ל בתורת הפועל מבוססת על השיטה האנאגרמטית. כמו שלא נוכל לומר, כי השיטה האנאגרמטית נמצאת במקרא ושלטת בה, כך לא נוכל לומר זאת גם על ספרות חז"ל. העיון בלשון חז"ל מוכיחה, כי למרות השוניה מלשון המקרא אפיה המיוחד לה, לא השתמשה בצורות חז"ל ורות ומתמיהות.

אנו מוצאים את השימוש בתורת הפועל לפי השיטה האנאגרמטית לראשונה בפיוטי הפייטנים הראשונים 34, יוסי בן יוסי, ינני ואלעזר הקליר.

יוסי בן יוסי (ארץ ישראל, המאה ה-6), קדושתא ליום כיפור 23: אָש (20/18);

דָּאִים; 23/19; 20/70; וְד על אדוניו (אהלה, 13); פָּץ (7/46; 17/65); כָּד (אהלה, 23; אתה כוננת, 80); שָׁר (21/49).

ינני (ארץ-ישראל, המאה ה-6), פיוטי ינני 24: בטו (י/ד); גע (מב/וי); פָּץ (נג/ח);

21 כעין "אלכתאב" לסיבויה בבלשנות הערבית. ועי' להלן על הבלשנות ההודית.

22 אוסף מרוכב של שרשים בני שתי אותיות בפיוטים עי' צונן, Synagogale Poesie, פרנקפורט 1920, עמ' 380—383.

23 קובץ על יד, ז (תשכ"ח), עמ' 1—10 מהד' ע' פליישר, שלפיו היא מוחסת. ביחס לזמני, עי' בהערה הסמוכה, כי דין אחד לשניהם בנדון.

24 מה' מ' זולאי, ברלין תרצ"ח; ועיי' הקדמה, ו—xvi על זמנו של ינני שלפיו הוא לפני תקופת הכיבוש המוסלמי בשנת 636, כי אינו מזכיר את שלטון הערבים אלא רוכז לאדום רומא ודת הנוצרים. ח' שירמן, קשת, ו (תשכ"ד), חוב' ג, עמ' 64—66 קיב

פְּקָה (יה/כח); קָד (נג/יד; נו/א); יָר (מב/יח; נג/כב); עֲקָה (לג/כח); תָּע (לו/מה).

אלעזר הקליר (ארץ-ישראל, המאה ה-7—8), אקשטה כסל²⁵: פְּכָט (כ/39); וּכְרָר מעשה בראשית (יט/23); עָש (כ/45); ויצורף גם הנמצא במקרא רצוא ושוב²⁶. השיטה האנאגרמטית בפיוט עומדת זקופה במלוא קומתה ושלמה, והיו החכמים משתוממים לאתה שיטה ולאותן צורות, ולא היה בידם לבאר תורתה ולפרט מקורה. שימוש מעשי בתורת הפועל מסתבר שקדמה לו תורה עיונית על השיטה, וזו נמצאת בס"י כפי שנראה להלן. אנו גם נמצא, כי ידעו הפייטנים הראשונים את ס"י והיו שהביאו מובאות הימנו. לפייטנים הארץ ישראלים הראשונים היה זה ספר עיוני, שממנו שאפו את ידיעותיהם על תורת הלשון החדשה שנוצרה בימיהם או קדמה להם שעה קצרה. והרי מובאה ישירה בפיוט לאלעזר הקליר²⁷:

אָ מַי עַד חוֹלְלֵי לַל קְטָטְקָרוֹת עֲשָׂה

בְּסָפֵר וּבְסָפֵר בְּסָפֵר עֲשָׂה

וּבְסָפֵר עֲשָׂה בְּסָפֵר דְּבָרִים עֲשָׂה

רס"ג דיבוננו על השיטה האנאגרמטית כס"י מביא לדוגמה מדברי אלעזר הקליר, שהוא בעיניו המשורר הגדול הכותב שירה שקולה וחרוזי²⁸:

"לוסוכי למוסכי להסיכי בנסיכת קדוש" (סכך, סוך, נסך).

אף הוא הביא שם על השימוש בשיטה האנאגרמטית, הרווח בפתחת האגרות (ונחן דאימא נכתב פי רסאילנא = אנו כותבים תמיד באגרותינו)²⁹:

(א) שבחי שלום וחבשי ברכות והשבי חשבונות (שבת, חשב, חשב)

(ב) מבטחי שלום ומבהשי ברכות ומטחוי חכמות (בטח, בהט, טח)

(ג) נצחי שלום וחצני ברכות וחצני רצון (נצח, חצן, צנא)

היו נסיונות לבאר את שימושים של הפייטנים בשיטה האנאגרמטית בדרכים שונות:

כתאריך היי בני מרווח של מאתיים שנה: "שהוא הי בין סוף המאה הרביעית לסוף המאה השישית"; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יוני, תל-אביב תשכ"ה, מבוא, עמ' כב, ב ס"א.

25 מהד' א' מירסקי, ליקוט הפיוטים, תל-אביב תשי"ח, עמ' י"ז—כ"ג. לפי המאה ה-7.

26 א' מירסקי, סיני, סה (תשכ"ט), קפד/2— ועי' להלן ביטוי זה בס"י בפייטנים אחרים.

27 הביא לי צונץ, Literatursgeschichte, ברלין 1865, עמ' 32; וכבר ידעו זאת וציינו אפשטיין, מה/3; רג/1; ל' גינצבורג, XLI, JE, 605 ע"ב/31. — כיום ידוע כ"י נוסף: ששון 218, עמ' 22 (קטלוג אהל דוד, עמ' 271 עמודה ב/19).

28 יצירה/1/1—2.

29 שם, ו/1— אני נוטה לנוסח "ספר" ג' פעמים (3, 7, 12), כמו ביצירה; כ"ו ועוד.

30 שם, י"ז—8/13.

31 יצירה/6/23—; המובאה היא מקרובתו ליום ב בסוכות (מחזור היידנהיים, סח ע"א/7), ארוץ בנקיון כפות, — לפנינו: לוסוכי למסכי, לנפכי לנפכי

31 א"י בידי לציין איגרות הפתוחה בשיטה האנאגרמטית, וצריך עיון, אולם עי' י כאן, The Jews in Egypt, אוקספורד 1922, ב, 1/72; 2—1/73 ועוד, ובהן שרידי נוסח זה: שלום... בריכה...

וקראין... הוא הנקרא בלשון ערבי אלערץ. והגוף אחד והמאורעים תשעה... משל לאומר: אותו החכם פלוגי בן פלוגי הארון ויפה התואר העטוף בטליתו היושב בביתו בשנה פלוגית למד ודמלמד לאחרים, הרי בכלל בזה המשל הגוף ותשע המאורעות...".

ואין זה מקרה כלל וכלל, שתורת הלשון פותחת תמיד בימי הביניים בשם, כי זהו ה"גיוהר" — "העצם", שאותו ברא ה', והוא קודם לכל תשעת המקרים המשניים ל"עצם" — השם.

מסתבר בעיניי, כי לא מתוך ספרות הפילוסופיה היוונית ולא מתוך ספרות הבלשנות היוונית באה שיטת השרשים האנאגרמטית לספרותנו העברית וללשון העברית אלא מתוך ספרות הפילוסופיה ההודית והבלשנות ההודית. מאות שנים רבות וחמש מאות שנים לפני ספה"ג כבר הייתה תורת הלשון חלק יסודי בהשכלתם של חכמי הודו. אף הם כרכו את תורת המתמטיקה ותורת הלשון אחת בתורתה. רק בספרות ההודית אנו מוצאים שלשלת ארוכה של אנשי לשון ובלשנים מאות שנים רבות לפני ספה"ג, ואלה היו עוסקים לא רק בחלוקת האותיות והגיתן אלא עסקו גם בפירוק המלים והאטימולוגיה, וידעו להפשיט את השורש ולהבדיל בין האותיות של השורש לבין האותיות הנוספות על השורש ויעודן ותפקידן, כפי שזה מתגלה בספר הדקדוק הקלאסי של הלשון ההודית, ספרו של פאניני²¹.

ג. השיטה האנאגרמטית בפיוט

אין לשון תו"ל בתורת הפועל מבוססת על השיטה האנאגרמטית. כמו שלא נוכל לומר, כי השיטה האנאגרמטית נמצאת במקרא ושלטת בה, כך לא נוכל לומר זאת גם על ספרות חז"ל. העיון בלשון תו"ל מוכיח, כי למרות אפיה השונה מלשון המקרא ואפיה המיוחד לה, לא השתמשה בצורות לשון ורות ומתמיהות.

אנו מוצאים את השימוש בתורת הפועל לפי השיטה האנאגרמטית לראשונה בפיוטי הפייטנים הראשונים²², יוסי בן יוסי, יני ואלעזר הקליר.

יוסי בן יוסי (ארץ ישראל, המאה ה-6), קדושתא ליום כיפור²³: פָּ (20/18);

דָּאִים (19/68; 20/70); וְד על אדוניו (אהללה, 13); פָּץ (7/46; 17/65); קָד (אהללה, 23; אתה כוננת, 80); שָׁר (21/49).

יני (ארץ-ישראל, המאה ה-6), פיוטי יני²⁴: בטו (י/ד); גע (מב/ז); פָּץ (נג/בח);

21 כעין "אלכתאב" לסיבויה בבלשנות הערבית. ועי' להלן על הבלשנות ההודית.

22 אוסף מרכו של שרשים בני שתי אותיות בפיוטים עי' ל' צונץ, Synagogale Poesie, פרנקפורט 1920, עמ' 380—383.

23 קובץ על די, ז (תשכ"ז), עמ' 1—79 מהד' ע' פליישר, שלפיו היא מיוחסת. ביח לזמני, עי' בהערות המפוכה, כי דין אחד לשניהם בנדון.

24 מה' ז' זולאי, ברלין תרצ"ח; ועיי' שקדמה, xvi—xvii על זמנו של יני שלפיו הוא לפני תקופת הכיבוש המוסלמי בשנת 636, כי אינו מזכיר את שלטון הערבים אלא רובו לאדם רומא ודת הנצריים. ח' שירמן, קשת, ו (תשכ"ד), חוב' ג, עמ' 64—66 קובע

1) א' ברלינר³² ביקש למצוא את צורות לשון הפייטנים בלשון הכמים בספרות חז"ל בתלמוד ובמדרש. לפי ברלינר משמשת בשיטה זו גם הדרשנות התלמודית, ולדוגמה הוא ורשם שם את דרשת חז"ל³³ של חט — סחט; סח — סח; חט: "דבי רבי ישמעאל תנא ושחט אל תקרי ושחט אלא וסחט, מקום שח חטוהו". כידוע נמצאות דרשות כאלה בספרות חז"ל לא אחת בלבד.

הוכחה אחרת ביקש ברלינר למצוא בחלוקת מלים לרכיבים שונים בספרות חז"ל, ולדוגמה הוא מביא שם:

כרמל כר — מל³⁴ = רך מלל = רך וגמלל (מלילוח).

חשמל תש — מל³⁵ = חש מלל = מהר ודיבור.

מלקש מל — קש³⁶ = מול קשה = חתך קשיותם של בני ישראל.

כרפס כרים של פסים = כר — פס³⁷.

ואף אלה מרובים בספרות חז"ל יותר ממה שציין ברלינר.

אף הביא ברלינר כהשקפת יסוד בלשונות השמיות בתקופה העתיקה את השרשים השניים כראשונים ויסודיים. ולדוגמה הביא את הדרשה על השם נח³⁸ שדרש הכתוב — ינחמנו (בר' ה, כט), וחז"ל דרשו: "לא המדרש הוא השם, ולא השם הוא המדרש. לא הוה צריך קרא למימר אלא נח — זה ינחנו, או נחמו".

2) א' מירסקי³⁹ ביקש למצוא את מקור השיטה האנאגרמטית, ואף הוא מגיע לדרשות המקראות על ידי חז"ל, וזו לשונו: "וכיצד יעלה על הדעת לומר, שלשון פייטנים בא כלשון חז"ל? אלא חדר אחד יש בחררי תורה שבעל פה, שהלשון נחתכת שם בחיתוך המיוחד לעצמו... אותו חדר הן הדרשות של המקראות, שאתה מוצא בהן יצורי לשון העשויים על פי הגדרים שלשון פיוט גדור בהם" ודוגמאות שתיים לו:

"וכסף מנלן? גמר קיחה קיחה משדה עפרון"⁴⁰;

"אי כתיב בגשתם, ולא כתיב בבואם, הוה אמינא על כל גישה וגישה"⁴¹.

ומבדיל מירסקי בין דרשות חז"ל לדרכס של הפייטנים, אבל אין לו ספק כי

A. Berliner, Beiträge zur hebräischen Grammatik im Talmuud und Midrasch, 32

נספה לרו"ח השנתי של בית המדרש לרבנים, ברלין 1878—1879; ובתנפיש מיוחד ברלין 1879, עמ' 31—32.

33 חולין, כו ע"א/29—30. והמשמעות מקום שדיבר נקוה משרוש חטא—סה (בבבני פיעל).

34 ספרא לוי' ב, יד, מה' וייס, וינא 1862, יב ע"ב עמדה ב.

35 חגיגה יג ע"ב/2.

36 תענית ו ע"א/20—29.

37 מגילה יב ע"א/17—.

38 בר"ר, מה' תיאודור, ברלין תרס"ג, פרשה כה, 6/239—7: "לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם אל הוה צריך קריא למימר אלא זה ינחנו או נחמו זה ינחמינו".

39 לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 296—304. מסתבר כי נעלמו מירסקי דברי ברלינר, כי לא הוכיחו במאמר, ואין זו דרכו. — המובאה ה"ל ע"א/299—4.

40 קידושין ב ע"א/12.

41 נבחים יט ע"ב/7—.

השיטה האנאגרמטית היא שיטה מקורית של הפייטנים שמקורה לשון חז"ל, וזו לשונו⁴¹:

"נמצא שיש לחז"ל בדרשותיהם שיטה שאינה מיוסדת על דקדוק הלשון ועל אותיות השורש שבמושכל, אלא הם גוזרים תיבה מן הקולות ששימעים גדול והנפש מתפעלת מהם... במעשה זה עשו הדרשנים את מעשיהם של הפייטנים, שכן זה לימודו של פייטן, שהוא עושה כך בלשון. אבל הפייטנים לא חידשו שיטת לשונם בתחילה, אלא עיקריה מצאו עשויים בידי הדרשנים, והם אחזו בה ושכללה בכל מיני כליול ונוי, ורקמו בה רקמי שיר להגיוני הכמתם ולרגשי נפשם".

אולם חז"ל בדרשותיהם המשיכו דרכי אבותינו בתקופת המקרא, שהרי גם במקרא יש מדרש שמות לרוב: קין — קניתי (בר' ד, א); נח — ינחמנו (שם ה, כט); אברהם — אב המון הגוים (שם יז, ה); גרשם — גר שם (שם ב, כה); ויעוד.

ואף נמצאת תמה: אם שימשו הדרשות מקור לשיטה זו, ונמצאת שיטה זו מקורית בלשוננו, מה ראו אבותינו לחכות מאות שנים רבות עד ליצירתם של הפייטנים, ולא גילוה כל ימי בית ראשון ולא כל ימי בית שני, והיכו עד שנחתמה המשנה ונחתמו שני התלמודים, תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי גם יחד?

ואם היא שיטה עברית מקורית, איך נפרסם את העובדה, ששיטה זו עצמה נמצאת במילונות הערבית כל ימי הביניים? הנוכל לומר, כי הושפעו הערבים מיצירותיהם של הפייטנים? מי יעלה דיעה זו על דעתו?

וכל החכמים מודים, כי חז"ל השתמשו בלשון עברית שהיא המשך המקרא והמשנה, ומדוע לא מצאו חז"ל שיטה חדשה זו שחידשה הפייטנים?

ד. השיטה האנאגרמטית ב"ספר הרוזים"

נדמה לי, כי יש לייחס את "ספר הרוזים" לספרות מסוגו של ס"י, והוא בן גילוי וקרוב לו בלשוננו, ואף משתמשים שניהם בשיטה האנאגרמטית שקבע ס"י. ס"י רחוק הוא בתכנו ובמגמתו מ"ספר הרוזים". יש מקום לומר, כי "ספר הרוזים" הוא ביחסו לס"י כספר קבלה מעשית ביחס לספר בקבלה עיונית.

ביחס לקביעת הזמן ביקש מהדירו⁴² להקדים את זמן חיבורו של ספר הרוזים, והיה שמח להקדימו מאוד אף לספה"י. לבסוף הוא קובע זמנו במאה השלישית לסה"י⁴³: "ואין כל הכרח לאחר את הספר למאה הרביעית". אולם א"ש רוזנטל קובע⁴⁴, כי שימש תאריך האינדיקציה "כאמצעי כרונולוגי לקביעת תאריכים מן אמצע המאה הרביעית ואילך". לפי דעה זו יכולים לאחר זמן חיבורו של הספר אף

41 ע"י לשוננו ב"ל, שם, 10/304—21.

42 מ' מרגליות, ספר הרוזים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 23—24.

43 ע"י, 25—12/26.

44 ע"י, 24—11/25.

ה השיטה האנאגרמטית במילונות העברית

המילונים שישי בהם גם השיטה הרב-גונית של שרשים וגם השיטה האנאגרמטית הם: (1) אבו אלפרגי הארון המדקדק הירושלמי (ירושלים, המאה ה-10-11), כתאב אלמשתמל (=ספר הכולל, נכתב 1026) ⁶⁵. יובאו כאן מספר רב היקף זה רק ערכים אחרים ⁶⁴:

כנף — כפן; גפך — [נכף; נכף] — פכך — פנך אינם בלשוננו.

עבר — ערב; בער — רבע, רבע — רעב.

רקב — רבק; בקר — ברק; קבר — קרב.

(2) רב האי גאון (סורא, 938—1038), כתאב אלחאוי (=ספר המאסף), והוא מילון תלמודי ⁶⁶. במובאה ממנו הערכים אהל — אלה, אלוה, הלא, האלה, הלם — האל; לאה [ואין: להא].

וא — וא "ומא וג'דנא פי אללה ויו קבל אלף אצלי" (= לא מצאנו בלשון ויו שורשית לפני אלף).

שני המילונים האלה לא נחפרסמו עד היום, והם הגיעו אלינו רק ממקורות קראיים או מגניות קהיר בצורת קטעים וקטעטעים. משום כך אין שיטה זו ידועה לנו במידה מספקת, ולא נתברר יחסם של בעלי השיטה לספר המקורי שממנו נתפתחה שיטה זו, ס"י.

אולם ידועים לנו מילונים רבים נוספים המשתמשים בשיטת השרשים הרב גונית, ויימנו כאן ⁶⁸:

(1) רס"ג (פיוס, 882 — בגדאד, 942), האגרון (נכתב 902) ⁶⁹.

(2) דוד בן אברהם אלפאסי (ירושלים, 890—950), ג'אמע אלאלפאס'.

63 עי' ז' באכר, Die hebräische Sprachwissenschaft, טריאר, 1894, עמ' 141; מ' זיסלין בלנינגרד עוסק באופן מיוחד ביצירותיו של מחבר זה ואף פרסם כמה וכמה מאמרים על חיבוריו:

Problemy Vostokodniia, III (1960), p. 208—212; Palestinsky Sbornik, VII (1962), 178—184; Kratie Soobshcheniia, LXIX (1965), p. 123—135

64 המובאות כאן מובאות מקטע שתורגם לעברית לצורך הרצאותי ב"מכון להשכלה גבוהה בנגב" באר"שבע. עומדים לרשותי כה"י בכל הארצות של העולם הדימוקראטי, ויש ברשותי מהספריות באוקספורד, לונדון וקמברידג', אולם לא עמדו לרשותי כה"י של לנינגרד, כי גבי "י"פ גריגורייבה (I.F. Grigoreyeva) הודיעה לי, שברית המועצות מבקשת לשמור לעצמה את כה"י של יצירות המשוררים העבריים והמלומדים היהודים בימי הביניים. כה"י במוזיאום הברטיני הם: 2561, 2592, 2594. BM. Or.

67 המובא הוא על פי מה שפרסם א"א הרמב"ם, דברי ימי ישראל לג'ק, ד, וורשה 1894, חידשים וגם יציגים 7 (תרג"ה-תרג"ו), עמ' 3—5.

68 לא ייכרך מילוננו של צמח בן פלוטו גאון, הערוך, ועי' עליו הערוך השלם מהד' קוהוט, אמבוא, עמ' xvi—xxa. כמו כן לא תצונו הספרות הביבליוגרפית ברשום להלן.

69 נודע על כ"י מבקשים לייחס לרס"ג שיטת השרשים החד גונית, שגילה חיוג' שני דורות אחרי רס"ג. ורואה אני דעה זו כמשובשת מאוד. עי' י' קוטר, תולדות מחקר הלשון העברית, הרצאת אקדמון, ירושלים תשל"ל, עמ' 15; ועי"ל העי' 8.

למאה החמישית—השמינית ⁴⁵. כפי שנראה להלן מסתבר התאריך המאוחר יותר. והרי דברים דומים ואף שווים בשני החיבורים, ספר הרוים וס"י:

(1) שניהם מיוחסים לאברהם אבינו:

ס"י ⁴⁶: "וכיון שצפה אברהם אבינו עליו השלום והביט וחקר והבין ... ועתה בידו".

ספר הרוים ⁴⁷: "וכיצאו מן התבה בו היה משתמש ... ובעת מותו מסרו לאברהם ואברהם ליצחק ויצחק ... והצליח".

פרקי דר' אליעזר ⁴⁸: "ולא נמסרו האותיות אלא לאברהם אבינו ואברהם אבינו ליצחק ויצחק ...".

(2) לשון שווה בצורת ביטוי ⁴⁹:

ס"י ⁵⁰: "ברוך ומבורך שמו של חי העולמים".

ספר הרוים ⁵¹: "ברוך שמו ומבורך יקר הדרו לעולמי העולמים".

"שירות ותושבחות לחי העולמים" ⁵².

"בחי העולמים אשר דבר עם משה פנים בפנים" ⁵³.

(3) ביטוי גופף:

ס"י ⁵⁴: "העמד דבר על בוריו והשב יוצר על מכונו".

ספר הרוים ⁵⁵: "הועמידהו על כנו ויהיה מושל כבתהלה ולא יסור ממקומו".

גם נמצא שם: "מושבים בכסאות כבוד" (93/86—94; הש' 53/95; 4/101) ⁵⁶.

(4) השימוש בשיטה האנאגרמטית: "דאים לכל רוח" (7/92) ⁵⁷; "ציגים כאנשי מדות" (93/86) ⁵⁸.

(5) השימוש הרב בהפעיל כדרך הפייטנים: "הגניזו" ⁵⁹; "הדמים" ⁶⁰; "הגעיש" ⁶¹

ועוד.

(6) השימוש של הפועל בן עבר בצירוף אות בכ"ל ⁶²: "וכיצאו".

45 א"ש רונטל הוסיף (בשיחה בעל פה), כי הביא המהדיר רק מקצת מאמרו, ואילו בהמשכו קבע במפורש, כי יש מקום לאחרו עד המאה השמינית.

46 יצירה, יד' 3—.

47 הרוים, ירושלים תשכ"ו, מהד' מ' מרגליות, 22—28.

48 מהד' אמשטרדם תס"ח, גח ע"א—ע"ב. — על אברהם כמחבר בספרות הערבית בימי מוחמד ואחריו עי' אפשטיין, ב, מד' 2—4.

49 הביטוי: "חי העולמים" או "חי העולמים" נידון האגרון ערך חי ו' גם בפנים וגם בתוספות ותקונים. — גם יוסי בן יוסי, אתה כוננת, 28; חי העולמים לבתנו רצית.

50 יצירה, ט/10—11. 51 הרוים, 24—23/108; ושם עוד.

52 שם, 7/96. 53 יצירה, ח/2—3. 54 הרוים, 171/90; ועי' ש"ש/160.

55 שם, 39/105. 56 כהן יש מקום לטעון כי זה שימוש כרגיל משורש ישב הפועל ואף בס"י משורש שוב

בבניין הפעיל, אולם אין ספק כי בשניהם משורש ישב.

57 הש' יוסי בן יוסי הגי'ל (עי' הע' 23): דאים וגם דאים (19/68; 20/70).

58 הש' אלעזר הקליר, אקשטה: צגחי לחנן בעד צאן / ציגים פנימי וחיצון (אלכונוג, Studien, ברלין 1907, 115/120).

59 הרוים, 105/72. הש' יצירה, יד' 15; טובה גנונה לטובים.

60 שם, 21/82. 61 שם, 40/83. 62 שם, 22/66. — אין שימוש זה בס"י.

- 3) יהודה אבן קריש (תוהרת, ע' 870—930), רסאלה.
- 4) מנחם בן סרוק (טרטוסה, ע' 910 — קורדובה, ע' 970), מחברת.
- 5) דונש בן לברטא (פאס, ע' 920 — קורדובה, ע' 980), תשובות על מנחם.
- 6) תלמידי מנחם (קורדובה, ה'10), תשובות על דונש.
- 7) תלמיד דונש, יהודי בן ששח (קורדובה, ה'10), תשובות על תלמידי מנחם.
- 8) יפת בן עלי (ירושלים, ה'10), פירושים למקרא.
- 9) לוי בן יפת (ירושלים, ה'10—11), קיצור הקיצור של ג'אמע.
- 10) רש"י (וורמס, ה'11), פירוש המקרא.
- 11) נתן בן יחיאל הרומי (רומא, 1035—1106), הערוך.
- 12) עלי בן סלימאן (ירושלים, ה'12), קיצור ג'אמע.
- 13) רבנו תם (רמרוג, ה'12), הכרעות בין דונש למנחם.
- 14) מנחם בן שלמה (צרפת, ה'13), אבן בוזח.

ביסוס השיטה האגוארמטית וביאורה אנו מוצאים לראשונה ב"האגרון"⁷⁰, ההקדמה העברית: "היסודות המה העומדים על מתכנתם", כלומר האות השורשית היא רק זו הנשארת עומדת וקיימת על מקומה תמיד בצורתה ואיננה נשמטת בנטייה. במילון זה נמצאים במחלקה מיוחדת כל השרשים בני שתי אותיות. השרשים האחדים באים בצירוף אות שימש או אות בניין: הט, הץ, ויו. בשיטת שרשים זו קשור המונח "לא נמצא", כשצירוף אותיות מסוים אינו קיים בלשון למעשה. ביטוי זה רשם רס"ג בכמה וכמה צירופים: וה, טד, יו, יך, יד, כע, כץ, לר, נל, סו, עך — בסך הכול אחז עשר צירופי אותיות. גם בפירושו לסי"ג הקדיש רס"ג לשיטה זו תשומת לב רבה ודן בנושא כמה וכמה פעמים:

- 1) פכמא אן אלפלך אדיא דאר (שם: דאם) גיעל אלמקדם מאכירא כדילך אלחרוף אדיא דארית גיעלת אלמקדם מאכירא ואדליל עלי דילך אבך תקול ענג פיוכן מממחא ותקול גנג פיוכן מד'מומא והדיה אלחרוף הי הדיה אלא אנהא מעכוסה. ותרגומו: כמו שהגלגל כשהוא מסתובב הופך (מילולי: עושה) את המוקדם להיות מאוחר יותר, כך האותיות כשהן מסתובבות הופכות את המוקדם להיות מאוחר. והראיה לזאת אתה אומר ענג, והרי זה נחמד ואתה אומר נגע, והרי זה מגונה. אותיות אלה הן אותן האותיות עצמן אלא שהן הופכות בסדרן.
- 2) באותו מקום הביא דוגמאות: א) חצר — חצר, חרץ, חרץ, חרץ, חרץ, חרץ, חרץ. ב) קשר — קשר, קרש, קרש, קרש, קרש, קרש, קרש.

3) יצירה⁷²: "ג' אמות אמש... ותחתם בטש טבעות".

יצירה⁷³: "כאיזה צד צרפן אמש, אשם, משא, מאש, שאם, שמא"; פירוש רס"ג

70 האגרון, 161/77—79.
 71 יצירה, עמ' 50—51.
 72 יצירה, פ"ג מ"ב, י"א, 6—.
 73 יצירה, עמ' 92; ולהלן, 95—2/95.

(2/95—5) כשורש בן שלוש אותיות לפי שיטת התמורות; ואף ציין כי כך גם במלים בנות ארבע והמש אותיות.

4) יצירה⁷⁴, שבה החישוב של מספר האותיות בשיטת התמורות, הביא⁷⁵ חישובים מפורטים ממלה בת שתי אותיות עד מלה בת אחת-עשרה אותיות, ומגיע למספר של עשרות מיליונות (39.916.800). אף כאן הביא מלים לפי שיטת התמורות, ואלה המלים הביא כדוגמאות: אב — 2; חפץ — 3; שלום — 4; האברות — 5; בראשית — 6; וארפכשד — 7; ומן הראוי להעיר, כי השתמש בכל הדוגמאות האלה: שם, פועל, שם עצם, שם עצם פרטי, מלת הפועל ושם עצם פרטי. בין הדוגמאות הביא מלים בתוספת אותיות שימושיות, כמו: בראשית, וארפכשד, ולא רק בתוספות ויו לשורש כמשקל השם: שלום. לא הביא דוגמאות למלים בנות שמונה עד עשר אותיות, והביא כדוגמה למלה בת אחת עשרה אותיות: ותאחשדרפנים הג"ל, שבה נוספו שתי אותיות בראש (הה) ושתיים בסוף (ים).

דונש בן תמים (קירואן, המאה ה'10), פירוש ס"י (נכתב אחרי פירוש רס"ג, כי הוא מתקין את פירוש קדמו ומזכירו במפורש⁷⁶). הדוגמות לשיטת התמורות הביא דונש בן תמים מאותיות האלף בית (אבגד) ומונה את כל ההילופים משתי אותיות (אב) עד חמש אותיות על כל תמורותיהן (אבגדה). פירוט זה נמצא רק במקור הערבי⁷⁷ ולא בתרגום העברי. הוא הפירוש הראשון העוסק בשיטת השרשים הרב-גיזנית בשרשים האחדים. לפי דונש יש מלים רק עד חמש אותיות (משום כך הפירוט הוא עד חמש אותיות בלבד), ואילו ממש ועמלה אפשר להגיע על ידי אותיות נוספות של נטיות או בל"ד או בצירוף שתי מלים לאחת על ידי סמיכות.

"... החמישי, והוא המעט בכל לשון, אבל ישיגהו לשון ההצטרפות או קבוץ או שם נסמך וזולתם מן הדרכים, כי מזה הצד יצא לשישי ואל שביעי כאמרך... שפחותיהם... ויש בנוי על אות אחת: יט, יך, יו. אם מצטרפות יאמר יטה, יכה, יזה... והנה האות האחת לעולם לא יבנה ממנה לא פועל ולא זולתו... כי האות האחת, כאשר תערכנה אל עצמה, לא תוסיף ולא תגרע, כדמות א' במספר (=1) כי אם תערכנה אל עצמו לא יהיה רק אחד, כי לא יתרכב ממנו ולא יתרבה"⁷⁸.

פ"ג מ"ד בחישוב המלים לפי שיטת העצרת אומר דונש בן תמים⁷⁹: "והנה בלשוננו רב השרשים מג' אותיות, והמעט מב', ומעט מהמעט מה", ומכאן ואילך הוא מצדין כמלים בתוספת כניונים: "בגדיכם" (אותיות ב, ג, ד) ויש לו מלה בת שש אותיות. החישובים הוא נותן לפי שיטת העצרת רק עד חמש אותיות, ואלה הם פחות מאשר בס"י המונה עד שבע אותיות של שם כמות "אחשדרפן": "וכן תערוך

74 יצירה, י"ג/1—4.
 75 יצירה, עמ' 62—63.
 76 יצירה, עמ' יו.
 77 פרסם ג' וידה, [REJ, CXXII, (1963), 156—159] (וידה השיטת את התמורות).
 78 יצירה, עמ' מט—נ.
 79 שם, עמ' טג—סד.

עלי חרף ואחר וכל לואחקתא תרתפע ואלתרף תיאבת מת"ל: ויד, ויו, ויט, ויור".
ותרגומו: הסוג הראשון הוא שהמלה בנויה על אות אחת. כל האותיות הנוספות
נמשטות (מילולי: מתרוממות, כלומר: נעלמות) והאות היא קבועה, כגון ...
שלוש הדוגמאות הראשונות משותפות לו, לרס"ג וליהודה אבן קריש. אולם הוא
הראשון שמונה את השרשים האחדים כולם לפי דעתו ומגיע למספר ארבעה עשר,
ואלה הן:

ג	ד	ה	ו	ז	ט	כ	ס	נ	פ	צ	ק	ר	ש	ת
יגה	ידה	הוה	נוה	נטה	נכה	שה	גוא	פנה	נצה	קיא	ירה	נשה	תאה	
	נדר	היה	מזא					יצת	יקה	נשא	תוה			
	גוד	נהה	מזה					נצת	קיה	שאה				
								נצץ						
								ציץ						

מילון זה מסודר לפי האלף בית, ואינו מונה חישובים של שיטת העצרת ואינו
עוסק בשיטת התמורות והצירופין של סדר האותיות.

מנחם בן סרוק, מחברת⁹⁵ מנחם הושפע מדוד בן אברהם אלפאסי, ואף הוא
דן בפתיחת ה"מחברת" בסוגי השרשים⁹⁶: "ויש חמש מעלות לאותיות מהאותיות
האלה המיוסדים ונשרשים כמלים ... אבל המלה השנויה משתי אותיות
והגאחרת מאות אחת היא ראייה לשרת עקב קוצר גזרתה על כי אשר לא תעמד
המלה הקצרה (שם) הקצורה) כי אם במשרתים...".

בערך בית הוא מסמך את הדיון על סוגי השרשים, כי זוהי האות הראשונה
באלף בית שהיא אות שורש אחדי וגם אות ראשונה של המשרתים גם יחד⁹⁷: "וישנו
משרת וישנו יסוד, אך המלים מחולקים לחמש מחלקות לפי כח די גענוג הלשון
להסיב המלה למרבית פניה, יש מלה אשר יסודה המש אותיות, ויש מלה אשר
עקרה ארבע אותיות, ויש מלה אשר עקרה שלש אותיות, ויש אשר שרשו
שתיים אותיות, ויש אחת. עד כה גבול המלים ותוכן הלשון, והנוסף על המדה הזאת
שמות המה, והנגרע ממנה הם מלים אשר אין להן יסוד".

אותיות בכ"ל⁹⁸ אינן שורשיות אף כשהן באות בכינויים. ויש ויכות בין מנחם
ודונש על המלה "כ"י" מה שורשו — מנחם: כ; דונש: כ.י.

מנחם פותח את סוגי השרשים מחמש ולמטה:

חמש אותיות: אבעכע (אבעבעת), שחרחר (שחררה), תכהמה (התמהמהו).

95 נמצאת גם במהד' צילום בלא ציון מקום הדפוס ושנת הדפוס ובלא הקדמתו של שר"ל
ובלא החלק הלועזי.

96 מחברת, 1 ע"ב/9-19.

97 שם, 39 ע"א/13. כוונת מנחם היא למלים שאין אף אות שורש אחת קבועה ועומדת,
כגון אותיות בכ"ל בכינויים, ואף הכינויים הרומזים כלולים בתוכם, כפי שציון שם,
41 ע"ב — 42 ע"א/5. ואין המהדיר שם צידק בדבריו: "ר"ל אינם מביאצות כלל".

98 עיי חשבות דונש על מנחם, ולנדון 1855, 26/כה. עיי הערה הקודמת.

כ"ד על ה' והם ק"כ, וכן בכל כפי זה הדמיון כמה יצאו מן הצרופים, וזה ילך אל
לא תכלית אם תמצא אותיות אין תכלית להן. ועל כן אמר בעל ס"י: מכאן ואילך
מה שאין [הפה] יכולה לדבר ואין האזן יכולה לשמוע".

יהודה בן ברנולי (ברצלונה, ראשית המאה ה"13), פירוש ס"י (כה"ה היחיד והבודד
נמצא בירושלים ברשותי), וגם הוא מפרש כמו רס"ג ודונש בן תמים. אף הוא נותן
דוגמה לשרשים "ניים"⁹⁹: אב—בא; את—תא; ולחלן שם¹⁰⁰ הדוגמות הן¹⁰¹: 2
אותיות: עב¹⁰² — 3; עבר¹⁰³ — 4; 6; ועבר¹⁰⁴ — 5; 24; 5; ויערב¹⁰⁵ — 120;
6; ועברתי¹⁰⁶ — 720; 7; ויתעברה¹⁰⁷ — 5.040; 8; וצהרונים¹⁰⁸ (שם) והצהרונים!
צ"ל: וסהרונים או: ושהרונים) — 40.320; 9; ובהורתיים¹⁰⁹ — 362.880; 10:
למשפחתיים¹¹⁰ — 3.628.800; 11; והאחשדרפנים¹¹¹ — 39.916.800.

דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע¹¹²: "אלאלפאט" אלעבראניה תדור עלי הרוף
הי אמהאת אלאלפאט ואסאה" (=המלים של הלשון העברית בנויות על אותיות
שהן אמהות המלים ושרשיהן). גם במשפט זה אפשר לחוש את השפעת ס"י במלים
"תדור" (=סובבות); "אמהאת" (=אימות).

הוא מונה את השרשים לפי הפועל, ועל כן הוא מצייין רק ארבע מחלקות מאות
אחת עד ארבע אותיות שורש וכל אות שונה מחברתה. למעלה מארבע אותיות
יש שמות ורק שמות עצם פרטיים: חמש, שש, שבע, ולא יותר.

דוד בן אברהם אלפאסי הוא הראשון שלא רק דן על שרשים אחדים, כמו דונש בן
תמים, אלא גם מונה אחד אחד מהם, ובלשונו¹¹³: "אחדהא מא תכון אלכלמה דאריה

80 מהד' שו"ת הברשטאט, ברלין תרמ"ה, 10/210.

81 שם, עמ' 239—247.

82 ולא נתפרשו לי חישוביו לשם באותיות 9—11, כי טיכמו שונים מהמובא להלן.

83 דב"א ית, מד ועוד; ככה"י: ער.

84 עבר — בר, טו, יז ועוד.

85 ועבר — שמ' יב, כג ועוד. — ככה"י: וערב — אין במקרא, אולם יש: ערב — בר
מד, לב.

86 ויעבר — בר' יב, ו ועוד. — ככה"י: ויעבור — בתוספת היוו כאם קריאה.

87 שמ' יב, יב. — ועברתי. — ככה"י: ועברתי, וכך בנדפס, אולם אין במקרא.

88 דב"ג, כו: ויתעבר, והוסף הא כתידי מארך, ויש עוד פעמיים תה' עת, כא ונט.

89 יש' ג, יח: והשהרנים. — ואין היוו אחרי הריש בנוסח כה"י ובנדפס: "והצהרונים"
אלא כתיב מלא.

90 ובהורתיים — יח' ו, ה: בהורתיים, וכך צ"ל הנוסח, ונשתרבה היוו אחרי הריש
בראש המלה.

91 שמ' יב, כא: למשפחתיים; וכן במ' לג, נד: למשפחתיים.

92 אס' ט, ג.

93 90/4 — 91. יש להעיר, כי מהדהרה זו היא של הנוסח הקצר הקשור בעניני המילון,
והושט לא מעט הקשור בהשקפות ובידיים פרשניים במקרא. כמו כן לא צורף
למהדורה זו תרגום ללשון אחרת ולא הערות וביאורים לו. הגדון במאמר זה כבר הובא
גם על ידי א' וירבאור, Notice sur la lexicographie hébraïque, פריס 1863, עמ'
28—29.

94 ג'אמע, עמ' 4—5.

כל אחד ואחד מסוגי הלשון ליווה בעזרה אחת משותפת: "ואלה מקצת המלים" (או בשינוי לשון מעט), אף כי מנה כל השרשים האחדים ולא היה קשה לכנס את כל השרשים החמשיים ואף הבעיים. ויש מקום להתקשות ולהקשות אף באותן דוגמאות שהביא בשני הסוגים האחרונים: רבעיים וחמשיים.

ונמצא, כי שלטה השיטה האנאגרמטית במילונות העברית כל ימי התקופה של הבלשנות הטברנית (750—1050), והיא נתפשטה בארץ ספרד על-ידי מנחם בן סרוק וכאן שלטה תקופה קצרה מאוד, המאה העשירית בלבד. בארץ ספרד נתקצרו חייה, וחוסלה במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. לעומת זאת האריכה שיטה זו את חייה באירופה ובייחוד אשכנז צרפת ובוהימיה עד סוף המאה השלוש-עשרה.

אולם מה מקורה של השיטה האנאגרמטית? אין ספק, כי הייתה שיטה חייה בתקופת הפיוט הארץ ישראלי ובתקופת הבלשנות הטברנית כל ימי חייה ואף נתפשטה לארצות אפריקה הצפונית וארצות אירופה וחייתה שם עד למאה השלוש-עשרה.

ה. השיטה האנאגרמטית בספר יצירה

ייעשה כאן הניסיון להוכיח, כי ידע מחבר ס"י את השיטה האנאגרמטית גם בתור שיטת שרשים רב-גונית על פי האות הקבועה ועומדת וגם על פי שיטת התמורות. אין בחיבורנו דיון על הפועל ולא על תורת הפועל ונטיותיו, הבניינים, המונים (מן הראוי לציין כי השורש "פעל" אינו נמצא בס"י אף פעם אחת). אולם יש רמזים, כי ידע את השיטה האנאגרמטית, והוא משתמש בה והוא משחק בה כמו שנהג באותיות ובחלוקתן למוצאות.

השרשים האחדים אינם נדונים בחיבור זה ואף אינו רומז להם. אות אחת יוצרת מלה או שורש כפועל או אינה יוצרת מלה או שורש כפועל לא עלה בידי לגלות בס"י, אלא אם כן נדרוש גזירה שווה לאחדותו¹⁰⁰ של הבורא והיוצר¹⁰¹:

ארבע אותיות: רטפש, זרויף, רפסדות, שלהבת, שלאנו, פתאם, פתגם, זלעפה, הפרתמים, חרצובות, סמדר, חלמיש, כרכב, עשתרות — "וכאלה יש בלשון עברית מעט מעזיר מלים מליים רביעיים".

שלוש אותיות: הוא מביא דוגמאות מאלף ועד טית פרט לאות ויו — "שלתחם ע ק ר המה".

"המלים השניים: אץ, בר, גש, דש, הס, זה, חל, טע, יף, כל — לא יסורו שניהם מהמלים כי יסוד המה".

"ואלה מקצת המלים האחדים", והוא מונה תשע-עשרה אותיות פרט לאו"י: "ואלה הן האותיות הנוספות על המנויות לעיל:

ב	ח	ל	מ	ע
בת	מחא	ילל	מי ומי	עי
בבת	חי	ללת	מים	מעי
יבב			כמו	יעה
			כמה	
			למה	

בקבוצה זו של השרשים האחדים גמנים ביהד תשעה עשר שרשים, ואלה הם⁹⁹:
 ב — בת עין, בבת עין, יבב
 ג — הגה, יגה
 ד — ידה, נדד, נוד, מרד, דדה, דוד, הדה
 ה — הוה, היה, נהה, נהל, היה, הוה, הה, אהה, נוה, הי
 ז — זה, נוזה, מזא, מזה
 ח — מחא, חי
 ט — נטה
 כ — נכה
 ל — ילל, ללת
 מ — מי, מים, כמו, מה, למה, כמה
 נ — ינה, נוץ, מנוץ, גוא
 ס — נסה, שה
 ע — עי, מעי, יעה
 פ — פה, לפי
 צ — נצה, נצא, נוץ, נצץ, ציץ, יצח, נצח
 ק — קאה, קיא, קיה, יקה
 ר — ירה
 ש — נשא, נושה, שאה
 ת — התת, נתח, התח, תיה, תאה, תוה

99 מכונה כאן על סמך ג'אמע, עמ' 4—9; מחברות, עמ' 39—41.

100 ע"י לשוננו, יג (תש"ד—תש"ה), עמ' 156. ערך זה יידון בקרוב בכתב עת זה שנית. להלן יובא הנוסח של יצירה ויציריה. שניהם מבוססים על שני כתבי-יד הנמצאים בספרייה על שם בודלי באוקספורד. יצירה הוא כה"י יש"ר מס' 51 (קטלוג ג'ובואיר מס' 2250/2); יצירה הוא כה"י פור. 256 (קטלוג ג'ובואיר מס' 1533). שניים אלה נבחרו על ידי לנוחיות השימוש בהם: יצירה הוא העתק יה"ש על סמך כ"י יב באלול רי"ז (=1456); יצירה הוא בתאריך אלף וחמש מאות ושבעים וארבע לשטרות (=1263), ונעתיק בבגדאד על ידי אברהם בן יפת בן ר' אלעזר בן עלי אלמחנין הכהן. יצירה נבדק על ידי. נוסף על שניים אלה השתמשתי בעבודתו של א' גרינוולד, ויצוין לפי המקור.

יצירה 1, 6/8-7
 דע וחשוב 102 וציר
 שהאדון יחיד ואין לו שני 104
 ולפני אחד מה אתה סופר 105
 יצירה 2, 55 (הש' עמ' 67)

גימל עם כולן וכולן עם גימל 112
 וכולן חזרות חלילה 113
 נמצאו יוצאות 114 כמאתים ושלשים
 ואחד 115 שערים 116

כלומר האחד הוא העצם והיסוד, ואין בספרה זו לא כפל ולא מרובע ולא חזקה ולא שורש, כי האחד לעולם הוא אחד. גם האותיות הן "כב אותיות יסוד" ואף אם תוכל אות אחת לשמש יסוד, לא יחולו עליה צירופים, כי אין צירוף חל על האחד. ה' הוא יסוד העולם למעלה ולמטה, והאותיות הן יסוד רק למטה. השרשים השניים אף הם לא נדונים בהרחבה ולא נזכרים כפועל במפורש ואינם מלווים בדוגמות או לפי גזרותיהם. אולם נזכרים צירופים וחילופים, ואף ניתנה תוצאת מנינים במספרים ברורים:

כל החכמים העוסקים בס"י סוברים 117, כי הנוסח "רכא שערים" אין לקיימו ואין לבארו. לר' נדמה, כי לפנינו למד בלי החלק העליון (כ"ל) זהו אפוא שיבוש גראפי ולא שינוי נוסח של גירסה. זוהי הנוסחה בתורת הצירופים

$$G = \frac{n!}{n \cdot (n-k)}$$

וזה שווה $\frac{21 \cdot 22}{2}$ וזה שווה 231 צירופים. יחד עם התמורה הרי זה כפול,

וזה שווה 462 צירופים 118. לא הרגישו חכמים שצירופים אלה קשורים בתורת הלשון ובתורת הפועל, פרט לשלום 119, ואף אפשר למצוא שימוש בהלכה זו למעשה בס"י, כלומר הוא משתמש בשרשים בני שהי אותיות, ויימנה כאן:

יצירה 2, עמ' 79
 יצירה 1, יא/1-2
 19 § וצר 120 בהן נפש כל 121 ה י צ ו ר ויצר 122 בהן כל היצור
 ונפש העתיד ל צ ו ר 122
 נדמה לי, כי יש לראות את הנוסח "וצר ... לצאר" כנוסח מקורי, והוא שימוש בשרשים בני שתי אותיות 122. אף הוא השתמש גם פעמיים בנוסחת בשרוש זה כמצורף לשורש "וצר בהם" (יב/2; יג/3), ואחד מהם יובא להלן.

- 112 רק בנוסח הארוך.
- 113 ד"ר פ"ב מ"ג: וחזרת חלילה.
- 114 ד"ר פ"ב מ"ג: נמצא כל היצור.
- 115 רכ"א 6 כ"י; רל"א 10 כ"י; תס"ב 2 כ"י; ונמצא רל"א מכריע.
- 116 ועי' יצירה 2, עמ' 81 ובייחוד 5/81-.
- 117 עי' הערה 106; שלום 111/35; 118-8/39; 22; גד בן עמי צרפתי, מונחי המתמטיקה, ירושלים תשכ"ט, 39/ סע' 48 (המחבר השתמש במה" גולדשמידט שאיננה נחשבת לנאמנה ביותר ואף איננה ראויה לשימוש במחקר מדעי. עי' הע' 4).
- 118 ולא נכללו בתוכם, לא בראשון ולא בשני השרשים בני אות אחת כפולה. אף קיימים כאלה בלשון בדיבור המעשי: בב, גג, דד, הה, וו, זז, חח, טט, מם, נן, סס, צצ, רר, שש, תת - 5 מתוך 22 אפשרויות ויחד עם אלה 484 אפשרויות של שתי אותיות אלא שאין לומר על 22 אלה צירופים כי צירוף הוא של שני מגינים.
- 119 עי' שלום, עמ' 35-36, ועוד יידון להלן.
- 120 וצר - 10 כ"י מתוך 17 במהדורת גרינוולד, וכן בנוסח הקצר והארוך של ד"ר; ויצר - 5 כ"י.
- 121 ד"ר: ונפש כל - כלומר נוסח מאוחר של יצירה' ויצירה'.
- 122 ויכולו הנתען לטעון כי "וצר" שיבוש "ויצר" המלה "לצור" = ליצור זה שם הפועל מן "צור", ואין חלקי עימי. אפשרות, קצ/14-22 סבור כי הסימונים בשרשים בני שהי אותיות כבר נמצא ייודות וביבלי התלמוד סנה' ע"א 2/א:5: "שני יוצרים, יש בעירנו ... אל מל המים צר מן הטיט לא כל שכן".
- 122 והרי מדברי רס"ג, יצירה 2, 12/94-17: "יקולה פי כל ואחד וצר בו יריד בה ויצר בו ולכנה אכתצר אליוד כמה תקע

יצירה 1, יא/4-5
 עשרים ושתיים אותיות
 קבועות בגלגל
 חזר גלגל פנים ואחור ...
 יצירה 2, עמ' 50
 יצירה 1, יא/6-7
 18 § כב אותיות יסוד
 קבועות בגלגל ברל"א 106 שערים
 יחזור הגלגל פנים ואחור 107 ...
 יצירה 1, יא/6-7
 19 § כיצד 108 שקלן המירן 109
 א' עם כלן וכלן עם א' 110
 ב' עם כלן וכלן עם ב' 111

- 102 עי' הע' 124. ועמיר גרינוולד, כי חסר בכל כה"י של הנוסח הקצר: "דע וחשוב וציר", אולם עי' 122. נמצא לפנינו ככ"י אוקספורד 2250.
- 103 עי' הע' 122.
- 104 עי' Val. 229: שאדון יחיד והיצור אחד ואין לו שני; ד"ר פ"א מ"ו: שאדו יחיד.
- 105 עי' לשוננו, כט (תש"ט), 9/113; 28. אין צרפתי (עי' הע' 117) עוסק במשפט זה, אף כי הוא טוען ביירוט אם נתכון כמו אלוני - 9 או שלום 10, וזה תלוי בהנחה אם ידע מחברי ס"י את הספרה אפס יודע את הסימון 10 כעשר או לא: במקרה הראשון הכוונה לט" - 9, ובמקרה השני הכוונה ליו"ד - 10. עי' O. Neugebauer, The exact Sciences in Antiquity, שהוכיח, כי ידעו במאה השנייה לפסה"נ את השימוש בספרה אפס על סמך פירוט בבלי. ועיי' שם לוח 2 והעתיקו בעמ' 163. וראה מובאה מדברי רב"ע XXIV, ZDMG (1870), עמ' 3/356-3. "אז הובא (מהרד"ו) זה החכם אל המלך ושמו כנכה(?)", והוא למד לישמעאל יסוד המספר שהם ט אותיות, כלומר תשע יודע את האפס כמצטרף לאחד ובייחוד 10.
- 106 יש ג"א: רכ"א, וכבר נמצא נוסח זה רס"ג בכה"י שלפניו, ואינו אלא רל"א.
- 107 ד"ר פ"ב מ"ג: וחזר הגלגל; יצירה ג"א: חזר גלגל.
- 108 כי השתמש רס"ג גם הלזן עמ' 60: "כאידו", וה שימוש ארץ ישראל; ואילו "כיצד" זה שימוש לשון בבל. עי' "אפשיטן, מבוא לגוסת המשנה, ב, 1236/כילום-כאילו.
- 109 ד"ר פ"ב מ"ג: שקלן המירן.
- 110 ד"ר פ"ב מ"ד: אף עם כולם וכולם עם אף.
- 111 ד"ר פ"ב מ"ג: בית עם כולם וכולם עם בית.

יצירה 1, 8/9—

יצירה 2, 55

§ 5 ואם רץ לבך שוב למקום

— — —

שכך 123 נאמר רצוא ושוב 123 *

— — —

כאן לפנינו שימוש בשורש רוץ כשורש בן שתי אותיות ובצורת תמורה של הקודם "צר", ובצורה הפוכה לשורש גל"א—גל"ה "רצוא".

יצירה 1, 2/3—

יצירה 2, עמ' 36

§ 4 ודע והשוב וצייך 125

ודע והשב 124 וצור 125

והעמד דבר על בורין 126

והעמד דבר על בירורו 126

והשב 127 יוצר על מכונו

והושב 127 יוצר על מכונו

בדוגמה זו השימוש הוא בשורש "ישב", כשורש בן שתי אותיות, כלומר שורש שני.

אלא/כצארתא פי אלמקרא אד' יקול: נחנו נעבר הלוצים ופי אלמשנה אד' יקול: וכשהויק חב המויק לשלם תשלומי נוק במטיב הארץ מקאם חייב המויק ופי קול אלשערא יקילון רד מקאם ירד ויקימון עץ מקאם ועץ ואיציא רש מקאם ירש ותיירא משא שאכל ד'לך ופי ל'גה אלעירב כד'אד' יקילון יא צאחא פי מוציע יא צאחב ויקילון פאן יך פי מכאן פאן יכו".

והרגומו: ואמרו בכל אחד "וצר ב'ר", רוצה לומר: "יוצר ב'ר". אולם הוא קיצר את הידו כמו שבאים הקיצורים במקרא כאשר הוא אמר: ... (במ' לב, לב). ובמשנה כשהוא אומר: ... (ב'ק ו ע"ב/15—18) במקום חייב המויק, ובשירת הפייסנים (מילולית: המשוררים) שאומרים "רד" במקום "ירד", ואומרים (מילולית: ומקימים, ונאחז ל' כי צ"ל: ויקילון): "עץ" במקום "עץ" וגם "רש" במקום "ירש" ורבים דומים להם. ובלשון הערבית כמו כן אומרים: "יא צאח" במקום "יא צאחב", ואומרים: "פאן יך" במקום: "פאן יכו". — הש' גוסח המובאת מהתלמוד לגוסח להלן ובספרינו. המובאת מן התלמוד שאל (מס"ג) ריב"ג, אללמע, 3/5—: "יקאלת אלואיל פי קול אלמשנה וכשהויק חב המויק חב חייב מבעי ליה אמר רבא האי תנא תנא ירושלמא הוא ודחמי לישנא קלילא והדיא אציא מן עלם אלדקדוק אעני אלפתריא בין אלכ'פרי ואלת'קיל".

והרגומו: ואמרו רבותינו ו'ל במה שאמרה המשנה ... וגם זה מהכמת (הלשון) הדקדוק, כלומר ההבדל בין הקל לבין הכבד. — הש' הרקמה, טו/17—19, ועיי' הע' 6. זהו פירוש לפי דרש שדרש ריב"ג בהתאם לחכמת הלשון, אולם לפי פשוטו של כתוב בתלמוד, כי הירושלמים דוברים לשון קלה ולשון קצרה.

123 ד"ר: שלכך.

*123 יח' א, יד; מג, כז; ורצאתי. — נוסחה חזר לעיל 4/8: ברצוא ושוב.

124 כאן אפשר לקרוא בניין פיעל, ומסתבר כי נכון הוא השימוש בבניין קל. אין מילון בן יהודה מביא בניין פיעל, אף כי נמצא אצלו בניין פועל בלשון ימי-הביניים.

125 כאן משורש צור ובכל זאת יש לראותו כקשור בעניין למובאת מס' 1 ועי' הערה 122. — ברוב כתבי היד של הגוסח הקצר וכן בד"ר חטרות המלים: דע והשוב וצור.

126 בוריי — ברוב כתבי היד.

127 השב—17 כ"י; והשב—כ"י אחד; יצירה², 4/36; והושב, ובהע': דפוסיס והשב; י' אלשיל, Sopher Yezirah, ניו יורק 1877, 2/10; 48/הע' 8, אומר: אני קורא "והושב", וש גורסיס "והשב" = החזר מלשון שוב. אף הוא מצייין הגורסים כך: פוסטילאס (Postellus); ריטאנגל (Rittangel). עיי' הע' 56.

נמצאו שני שרשים מגזרת נפ"י: יצר, ישב; ונמצאו שני שרשים מגזרת נע"ו: צור, רוץ; ונמצא שורש אחד מגזרת גל"ה: רצה—רצוא; ובסך הכול חמישה שרשים שהשתמש בהם מחבר ס"י כשרשים שניים.

השרשים השלשיים אף הם אינם נזכרים במפורש בדיונו של מחבר ס"י, אולם נמצאו כל החישובים של השרשים לפי השיטה האנאגרמטית, ולא פירושה החכמים כשיטת שרשים בתורת הפועל:

יצירה 1 י'ג/4—

יצירה 2, עמ' 60—61

§ 40 כיצד 128 צרפן

כאיצד 128 צרפן

ב' אבנים בונות ב' בתים

שתי אבנים 129 בונות שני בתים

ג' אבנים בונות ו' בתים

שלוש בונות ששה בתים

ארבע בונות עשרים וד' בתים 130

ה' בונות מאה ועשרים בתים 130

שש בונות שבע מאות ועשרים בתים 130

עד ז' אבנים בונות ה' אלפים ומ' בתים

מכאן 131 ואילך צא וחשוב 132

מה שאין הפה יכולה לדבר

מה שאין הפה יכול 133 לדבר

ומה שאין האוזן יכולה לשמוע

ומה שאין האוזן יכולה לשמוע 134

כאן לפנינו גוסחת העצרת: $n! = 1.2.3.4.5.6.7 = 5.040$. מסתבר, כי מחבר ס"י מנה את מספר האותיות הקטן ביותר במלה עברית — שורש שני, ואילו הארוך ביותר הוא שם בן שבע אותיות, כגון אחשדרפן¹³⁵, שאלתיאל¹³⁶, היו שהפחיתו ממספר זה ומנו רק עד המש אותיות, והיו שמנו על 11 אותיות כפי שנראה להלן¹³⁷.

128 עיי' הע' 108.

129 בשני כתבי-יד וכן בד"ר: אותיות, ואיני חושב כי זהו הגוסח הנכון, אולם זה רומז כי ראה בגוסחה עניין לגמלים ולפעלים. עיי' שלום³, 16/40.

130 שלוש השורות האלה לית בד"ר (עי' הערה 79).

131 מיכן — 2 כ"י גוסח ארץ ישראל; מכאן או מיכאן — 14 כ"י. — והוא גוסח בבלי.

132 עיי' הע' 124.

133 הפה יכולה — 9 כ"י וכן בשני הגוסחים של ד"ר. יכול — 7 כ"י. מסתבר, כי נגרר מחבר ס"י כקשור להלן באוזן ל"ג וזיווגם. ושמה יש גימיק חשוב יותר לשימוש זה של מחבר ס"י, ונמצא ל"ג: "פיה תחי קטן" (ספר שעשועים, מהד' י' דוידונו, ניו יורק 1914, CXIII/1—).

134 ד"ר פ"ד מ"ד אין ש' 1, 7, וקרוב יותר ליצירה² מאשר ליצירה¹. גוסחו: שתי ברים; שלשה ... ארבעה ... ארבעת ועשרים ... מכאן ... וחשוב ... יכולה.

135 במקרא רק ל"ר (אס' ת, ט; ג, ט) או בסמיכות (אס' ג, יב; עו' ת, לו). הדוגמה מובאת ע"י ריב"ג, הרקמה מהד' וילנסקי, ברילין תרפ"ט, א, עמ' קכב—קכג.

136 הגי א, א, ועוד. הדוגמה מובאת ע"י ג'אמע, א, 106/5.

137 חישובים אלה מביא כל מי ששוקק בס"י, אולם אף איש אחד לא ראה בזה את השיטה האנאגרמטית של תורת הפועל, שעליה מבוססת המילונאות העברית והערבית. עיי' שלום³, 17—10/40; ארצתי הגיל' (הע' 117), 39/ סע' 47. ועיי' להלן בפרק על ס"י ו"כתבא אלעין" לאלכיליל.

הרי לפנינו מלה בת שלוש אותיות, והן שתיים משש התמורות: ענג—גנע. וגו זה מובא כשדן על התמורות בשרשים שניים, והיה צריך לומר: גנ—גן, ויש בעברית גנ'צער¹⁴¹; גן'שמחה¹⁴². ומה ראה מחבר ס"י להשתמש בשורש שלשי ולא שניי? על כרחנו נאמר, כי דוגמה לעניינו נקט. יש להעיר, כי משמעות גנע איננה בדיוק ההפך של ענג, זה שע"כ וזה שם מופשט. אף מסתבר, כי זה הגיע את מורדיל להרכיב נוסח אחר ולראות בשתי האותיות "נג" כיסוד ואת העין כמשנה תוכן אשר צורפה לפנים או מאחור: "עין למעלה ענג ועין למטה גנע". מעניין כי הוא מצרף לתמורה זו את העין דווקא, ששימשה את יסודי ראשונה באלף בית ב"כתאב אלעין", שבה הוא פותח את הערך הראשון במילונו¹⁴³.

בסך הכול משתמש מחבר ס"י¹⁴⁴ בשרשים שלמים — 43 ובשרשים נחים חסרים וכפולים ומרובעים — 42. רק בשרשים מעטים הוא משתמש יותר מפעם אחת, ובסך הכול בא הפועל — 150 פעם, כלומר 13%. בבנין הפעיל באים שמונה שרשים באופן רגיל פרט לאחד: האמין, הבן, השב, הציבו, מכריע, המליך, הביט, העמיד. והרי השרשים כולם לפי גזירותיהם:

- ש ל מ ים : 43 שרשים — 104 פעם.
 נ פ א : 1 (אמר) — שנאמר — 27.
 נ פ י : 8 (ידע) — דע — צווי — 8, 16 פעמים, יכל, ילד, יסד, יצא — צא — ציווי — ופעמים בינוני, יצב, יצר, ישב) — 20 פעם.
 נ ע ו : 6 (בוז'בין, מור, מות, צור, רוץ, שוב) — 17 פעם.
 נ ל א : 7 (ברא, יצא, מצא, נשא, פלא, רצא, שנא) — 17 פעם.
 נ ל"ה : 10 (בנה, גלה, חיה, כסה, עלה, עשה, פנה, צפה, רצה, שתה) — 21 פעם.
 ח ס ר י פ : 1 : 4 (נבט, נצב, נשא, נשק) — 4 פעמים.
 כ פ ו ל ים : 5 (ברר, חבב, חבק, חקק, סכך) — 17 פעם (חקק — 13).
 מ ר ו ב ע ים : 1 (הרהר — מלהרהר).

לענין השרשים השניים חשובות הגזרות נפ"י, נל"ה, הפ"ג, וכפולים, ואלה בהפכות לנעו"י. לא נמצאה דוגמה של חסרי פ"י ושל כפולים כשרשים שניים. נדמה לי, כי יש בזה להעיד על ראשיתה של השיטה האנאגרמטית. גם "ספר הרוזים", שנראה לי כבן גילו של ס"י, אף בו ניכרת עדיין השיטה בראשיתה ובצמתותיה, ושניהם יש בהם להעיד על תקופתה או חקופת המעבר משיטת השרשים של המקרא לשיטת השרשים הרבגונות.

נדמה, כי לא רק שאפשר לגלות את השיטה האנאגרמטית בס"י אלא שיש לסבור, כי שימש חיבור יסוד מוסד לשיטה זו לכל הבאים אחריו. הפייטנים ידעו היטב ספר זה ואף השתמשו בו ביצירותיהם והביאו מובאות הימנו. תורת השרשים הרב-גונות מקורה ויסודה הוא בס"י.

141 ע"י "האגרוף", ערך נג (נוגי). 148 הגן כגורם שמחה ולא כבעלת משמעות שמחה.
 142 ע"י הלן סעיה ס"י ו"כתאב אלעין".
 143 לפי ירשום ומניין ביצירה, שספרתי בעצמי.

והרי שימוש הלכה למעשה בשיטה האנאגרמטית שהשתמש מחבר ס"י:

יצירה 1, י/11—	יצירה 2, עמ' 88—89
§ 15 חמש חתם רום ¹³⁸	ברר שלוש ¹³⁹ פשוטות
בירר ג' אותיות מיב פשוטות	וקבען בשמו הגדול
וקבען בשמו הגדול	ותתם בהן שש קצוות
חתם בהן ו קצוות ¹⁴⁰	חתם רום ¹⁴¹

והוא מונה ששת הקצוות ומונה את כל שש התמורות של האותיות יהו לפי סדרן: יהו, יהוה, הוי, היו, ויה, ויהי. צא ודוק את הסדר!

יצירה 1, י/6	יצירה 2, 3/92—6
זכר באמש ¹⁴¹ ונקבה באשם	זכר באמש ונקבה באשם ...
	כאיהו צד צרפן
	אמש אשם משא מאש שאם שמא ¹⁴²

בשני הנוסחים נמצאת ש' 1, והיא מספקת כדי ללמוד הימנה את השיטה האנאגרמטית, אף אם נחשוב נוסח יצירה 2 כהרחבה ובלתי מקורי¹⁴².

יצירה 1, יא/4—5	יצירה 2, 12/50—13
§ 18 ווהו ¹⁴³ סימן לדבר	סימן לדבר
אין ¹⁴⁴ בטובה למעלה מענג	אין ¹⁴⁴ בטובה למעלה מענג
ואין ¹⁴⁴ למטה ¹⁴⁵ מנגע	אין ¹⁴⁴ ברעה למעלה ¹⁴⁵ מנגע ¹⁴⁶

138 חתם רום — נמצא ביצירה 2 בש' 5.
 139 מסתבר, כי יש להשלים: [אותיות מיב].
 140 ע"י צרפתי הגי'ל (הע' 111), 38/ סע' 46 (אף הוא מצא "שש קצוות" פעמיים בס"י, ולא מצאתי אלא פעם אחת בלבד, כי הפעם השנייה יש לקרוא שש — קצוות דרום כמספר סידורי); שלוש, עמ' 31—32.
 141 ד"ר פ"א מנ"א: "חמש שלש אותיות מן הפשוטו' חתם רוח בעד שלש וקבען בשמו הגדול יהוה חתם בהם שש קצו"י" — אין הנוסח כשורה ואינני יודע ליישוב, ונמצא נוסח ד"ר לא משובת ביותר. נוסח 14 כ"י: "חמש חתם רום בירר שלוש פשוטות וקבען בשמו הגדול" — ונוסח זה יש לראותו כנכון.
 142 אפשטין, קצ/14—15, טובר, כי האותיות "אמש" הן כשרשים אחדים, כי האלף מן "אור", המים מן "מים", והשין מן "אש", אולם באלה יש לראות שיטת קיצורי מלים וראשי תיבות, ואינם עניין לשרשים אחדים, שהרי אין להחשב, כי האלף מן "אור" היא השורשית.
 143 וע"י פרש רס"ג, יצירה 2, 2/95—5, וזה מובא לעיל (ע"י הע' 73).
 144 ווהו חסר בשני כתבי-יד וכן ביצירה 2. רוב כתבי היד האחרים: ווהו.
 144 נוסח שבת' דונולן, חכמוני, פירנצי תרמ"א, 10/43—11: "אם בטובה אין ... ואם ברעה אין ..."
 145 למטה מן נגע; למעלה מן ענג — ואינני יודע ה' המקורות הספרתיים הקדומים את השימוש במלים אלה במשמעות רע מן, וטוב מן, בתוארי הפועל.
 146 נוסח מרדויל, עמ' 11: "סימן לדבר" ע"י למעלה ענג ועין לבטה נגע", ואין זה אלא נוסח בדוי, כי לא מציינו ממהו בכל כה"י.

נ. יחס הבלשנות הטברנית לספר יצירה

רק בשנים האחרונות נתגלו מקורות חדשים מתורת הבלשנות של אנשי טבריה, ובהם נתגלו דברים הקשורים בס"י¹⁵¹.
 1. רשימת המונחים העתיקה (ארץ ישראל, המאה ה-8), רשימה זו נבדקה בתדוש לפני שבע שנים, ועל פיה יצוין כאן הקשור בס"י:
 לשון הפתיחה קרובה מאד ללשון ס"י;
 ביטויים שווים, אף כי קצרה מאוד הפתיחה לרשימת המונחים:

הרשימה	יצירה ¹ , ט/10-11
ברוך ה' אלהי ישראל ...	ברוך
ומבורך שמו	ומבורך שמו
מבורך בפי כל חי	של חי העולמים ¹⁵²
הרשימה	יצירה ¹ , ט/11
קול ותומר ¹⁵³	קול ורוח ודבר

2. משה בן אשר (טבריה, המאה ה-9), ספר הקולות¹⁵⁴.
 (א) מובאה ישירה וכלשונה¹⁵⁵: "לפני אחד מה אותה סופר", ונלוו דברי פתיחה למובאה: "והו קול אלאולין" (=והו דבר האשונים), ומכאן שנחשב לספר עתיק מאוד בימיו, וזה יכול להיות גם דבר עד מאתיים שנה, כי גם רשימת המונחים נחשבה בימיו לעתיקה מאד ואף הוא הכלילה בחיבורו זה.
 (ב) כשהוא דן על האותיות, הריהו קורשן במספרים¹⁵⁶:
 "ואלאחרף כלהא ואלאעדאד מג'אנסה לה"
 (=האותיות כולן והמספרים קרובים אליה — לאלף)
 (ג) אף הוא מביא דברים הקשורים בשש קצות¹⁵⁷:
 "ואלערץ' ואלעמק ואלטול ואלשכל
 (=וההרוב והעומק והאורך והצורה)
 (ד) ואן קאל אלקאיל לס' דון ר' או' ה' (=ואם יטען הטוען: מדוע שבע ולא שש או שמונה)¹⁵⁸.

151 עיי האגרון, מבוא, עמ' 86.
 152 יצירה, עמ' 69: חי העולמים נכון כסאו מאז ברוך ומבורך שמו; דירי כנוסח יצירה.
 153 לביור צירוף זה עיי רשימת המונחים, עמ' 361; לשוננו לעם, מחזור יז, ח' קסו—קסז, עמ' 147-151; ספר הקולות, עמ' 9.
 154 עיי לוח הקיצורים; ס' היובל לסגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 271-291; הספרות הקשורה בחיבור זה נרשמה לשוננו, כט (תשכ"ה), 9/תע' 1-7. ירדני דיר' י' ייבין מסר לידי לפני שנים מעטות קטע גניזה נוסף מחיבור זה והוא יידון במאמר מיוחד, ויהי שוב עניין לענות בו.
 155 הקולות, 15/138; יצירה, ט/7.
 157 שם, 17/138. — יצירה, עמ' ח-ט.
 158 שם, עמ' 136-178. — יצירה, ח/1.

(ה) עצם השם "כתאב אלמצותאת" מבוסס על "קול ורוח ודבר"¹⁵⁹.
 (ו) ואלהיולי אעני הויליית אלאחרף ואלאעדאד¹⁶⁰ (=והיטוד, כלומר, יסוד האותיות והספרות).

3. עלי בן יהודה הגניר (טבריה, המאה ה-9 עד 920), יסודות תורת הלשון¹⁶¹:
 (א) הדף היחיד ששרד בינדו מחיבורו לפי השם המשוער "כתאב אצול אללגה אלעבראניה" עוסק כולו בהגיית הריש המיוחדת לאנשי טבריה, ובאותו דף עצמו נזכרת גם בג"ד כפ"ת, וביחד הן "שבע כפולות בג"ד כפ"ת".
 (ב) עלי בן יהודה הגניר ידע את הפילוסופיה בימיו, כפי שאנו יכולים לשפוט מתוך דינו בענייני הלשון על ההבדל בין "טבע" (=פיסיס — φύσις) לבין "וציע" (=תיסיס — θεσις)¹⁶². זה יקרב את עלי בן יהודה הגניר עוד יותר לספרות הפילוסופית בכלל ולס"י בפרט¹⁶³:

"יאתי בה טבעא ולא וציעא" (המקור/3).

(=הוא בא בו — בריש — באופן טבעי ולא מלאכותי).

ג) תלמידו של עלי בן יהודה הגניר, רס"ג, היה הפרשן הראשון של ס"י, ומסתבר כי הושפע בנדון ממורו ורבו זה, כפי שהעיד על כך ההיסטוריון מסעודי.

4. רס"ג, ספר הניקוד¹⁶⁴:

(א) גם רס"ג דן בעניין "שבע כפולות בג"ד כפ"ת" כמו, רבו, והוא דן בהגיית הריש הכפולה.

(ב) רס"ג דן בהגיית הריש הכפולה גם ב"תפסיר כתאב אלמבאדי" (=פירוש ס"י)¹⁶⁵.

מסתבר, כי היה ס"י ספר יסוד לכל בלשני טבריה לפני שחיבר רס"ג פירוש לס"י, אולם פירוש זה עוד זירז את התפשטותו, והפך ס"י לספר יסוד בתורת הלשון לא רק בין בלשני טבריה אלא גם בין הבלשנים הספרדים ממנחם בן סרוק ועד סעדיה אבן דגאן (גרנדה, המאה ה-15 — פאס, בראשית המאה ה-16), "כתאב אלצירי פי אללגה אלעבראניה" (=הכלל ההכרחי בדקדוק הלשון העברית — לפי תרגום המחבר עצמו)¹⁶⁶.

159 יצירה, ט/11.

160 הקולות, 18/138-19.

161 עומד להתפרסם בקרוב ב"לשוננו" (לד (תשל), עמ' 75-105; 187-209).

162 ע' ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 1-2 (בלא שני המונחים היוניים); T. J. de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam, Stuttgart 1901, 36/5.

163 לשוננו, לד (תשל), עמ' 98, המקור/3.

164 השריד מוזיבור זה עומד להתפרסם בקרוב ב"בית-מקרא" (מ (תשל), עמ' 19-67).

165 רס"ג מצא, כפי השערת מאלטר, את החיבור בימי שהותו בטבריה 915-920. עיי מאלטר, Saadia Gaon, Pilsardlephat 1921, 7/44-16.

166 כיי יחיד שלם ידוע לי באוקספורד Bodl. 612 (קטלוג נוביובאר, מט' 1492). נתפרסם הימנו גם "פרק בחרו" על זירת הפסקלים בספר "מלאכת השרי" מאת א' גוביבאר, פרנקפורט תרכ"ה. ידועים גם כמה וכמה קטעי גניזה מספר זה.

הרבו להשתמש בס"י הבלשנים הקראים לא רק בתקופת הבלשנות הטברנית אלא גם אחרי תקופה זו בכל הארצות שהיו מפורזים בהן קראים.

(א) המונח "קול, קולות" לתנועה — תנועות נשאר חי בין הבלשנים הקראים מאות שנים רבות גם אחרי תקופת הבלשנות הטברנית, ואף נתגלה בחיבור שנכתב במאה השמונה-עשרה.¹⁶⁷

(ב) הקראים המשיכו להשתמש במילונים לפי השיטה האנאגרמטית: "כתאב אלמשתמל" (=ספר הכולל) לאבו אלפרג' הארון ו"ג'אמע" לדוד בן אברהם אלפאסי.

(ג) רשימת המונחים העתיקה הייתה מצורפת לספר המקרא, ואנו מוצאים שיעור במאה התשע-עשרה ונתקה יחד עם ספרי המקרא, כלומר למעלה משבע מאות שנים אחרי שנוצרה בטבריה (כ"י ליסבון 1496)¹⁶⁸.

ה. "ספר העין" וספר יצירה

אלכיליל אבן אהמד אבן עמר אלפאראהידי אלאודי אליתמדי (אָפאָ, 710 בערך — בצרה, 775/91 בערך) היה האיש הערבי הגאוני במדעים, והיה המייסד וראש המדברים בכמה וכמה מדעים. לו מייחסים חיבורים רבים ובייחוד במדע הלשון והספרות.¹⁶⁹ מכל חיבוריו לא הגיעו לידינו אלא חיבורו הגדול האחד היחיד "כתאב אלעין" (=ספר העין), ואף זה עברו עליו גלגולים לא מעטים וידים רבות עסקו בו. ההקדמה ל"ספר העין" נמסרת באמצעות תלמידו אבן אללי' אבן אקש'פ'ר אבן נַצֵר (סוף ה'8 וראשית ה'9)¹⁷⁰, וגם אחריו עבר ספר זה דרך ידים רבות.¹⁷¹

וגורל מזויר לחיבור זה, שעד היום לא הוצא לאור בשלמותו. עד לפני ששים שנה נחשב לאבוד.¹⁷² והיו מלומדים שואבים ידיעות עליו מכתבי תלמידיו ובייחוד אלסיב'נה (מת שיראז, 795 בערך) בספר הדקדוק המפורסם "אלכתאב". והנה גילה נזיר נוצרי אנטסטאס מארי הכרמלי בעיראק שלושה כתבי-יד של חיבור זה, ואף עלה בידו לפרסם 144 עמודים.¹⁷³ אולם בגלל מלחמת העולם הראשונה נהרס הדפוס

167 ע"י יהודה הסי, אשכול הכופר (המאה ה'12), גוולוב 1836, סא ע"ב עמודה 16/6; "דע כי המלכים הם הקולות", יצחק בן שלמה הקראי, פנת יקרת, גוולוב תקצ"ד, ח ע"א/1 (המאה ה'18); ווינגו נמצא בחיבור מרדכי סולטנסקי, פתח-תקוה, גוולוב 1857.

168 ע"י רשימת המונחים, עמ' 348—350.

169 ע"י האגרון, מבוא, עמ' 86—87; הספרות המובאת להלן. ע"י הייוד, עמ' 20—27.

170 נכד הואלי של כ'וראסאן והוא יליד כ'וראסאן ושימש מוכיח הברמאכיס. חי במאה ה'8 ע"י וילד, 14/הע' 26.

171 ע"י הייוד, עמ' 23—27.

172 ע"י וילד, 4/9—; 'י הולדציהר, תולדות הספרות העברית, ירושלים תשי"ב בתרגומו של פ' שניצר (הופיע במקורו אסראייבו 1900), עמ' 54, לא ידוע על קיום כ"י, אף כי מ' שטיינשניידר, ZDMG, vi (1852), עמ' 415 שמע על מציאות כ"י של חיבור זה בהרבה. משנינו כי מעתיקו הם פרסים.

173 ע"י וילד, 7/10 ואילך. לפי הייוד, 16/23 שיער אנטסטאס מארי הכרמלי, כי נמצאים בכ"י אלפיים וחמש מאות עמודים והגנפים הוא 6%, וכך לפי דרויש עבדאללה, הסבור כי אלה הם 50 דפים מ-840 דפים, כלומר 6%.

השיטה האנאגרמטית של המילונות העברית בס"י

בשנת 1914, ונפסקה הדפסת הספר, והתוברת שכבר נדפסה נמכרה בשוק כנייר עטיפה. בריונילך אף סופר את הטפסים ש'דרו. עד הייום לא נתפרסם חיבור זה ואני משתמש בטופס שאב לידי בעצם ימי מלחמת העולם השנייה.¹⁷⁴

והרי תוכן ההקדמה:

- (1) סדר המלים במילון לפני הגיית האותיות מן הגרון עד השפתיים.
- (2) סוגי השרשים: שניים, שלשיים, רבעיים וחמשיים ("אקשערי" כדוגמה).
- (3) חלוקת האותיות למוצאותיהן, וכלן נהגות בעזרת הלשון.
- (4) נוסחת העצרת של השרשים שניים ועד חמשיים. אלה שמשתמשים בהם בלשון צוינו במלים "מסתעמל", ואלה שאינם — "מהמל", ואלה השרשים והדוגמאות:

2 אותיות — 2: קד — דק; שד — דש.

3 אותיות — 6: צ'רב, וכל שש הצורות.

4 אותיות — 24: עבקר, וכל 24 הצורות.

5 אותיות — 120: ספרג'ל, והביא מהם רק 22 צורות.

נוסף לארבעה נושאים אלה שוקוק להם המעיין במילון יש עוד על הרכבי מלים וצירופי אותיות או אותיות שאינם מצטרפות.¹⁷⁵

גם בס"י אנו מוצאים חלוקת האותיות, והיא שלמה בתכלית השלמות בימים ההם. איננו יודעים על קדמונים שקדמו למחבר ס"י ואף איננו מוצאים התפתחות הדרגתית של תורת ההגה הזאת. מסתבר אפוא כי גם מחבר ס"י שאל את תורת הפונטיקה ממקור חיצוני. אין להשגות כי אלכיליל שאל את תורתו מס"י, ואף אין להניח, כי שאל מחבר ס"י את תורתו מאלכיליל, כי קדם לו במאה או מאתיים שנה. על כרחנו נאמר כי היה זה אותו מקור חיצוני שממנו שאב אלכיליל, כלומר תורת ההגה היהודית שהייתה מהלכת באותו זמן בארצות המזרח. ייתכן, כי שניהם שאבו מורות ההגה היהודית לא באופן ישיר אלא באמצעות חכמים בארצות פרס ובבל.¹⁷⁶

הרי דברים שווים או דומים בשני החיבורים "ספר העין" וס"י:

- (1) בשניהם אין דיון בתורת התנועות.¹⁷⁷
 - (2) בשניהם יש דיון בחלוקת האותיות לפי המוצאות.
- 174 לפי וילד קיבל על עצמו עבדאללה דרויש לפרסם חיבור זה, ולא נודע לי כי יצא לאור או שהוא כבר נמצא תחת מכש הדפוס.
- 175 ע"י סקירת התוכן בצורה שונה במקצת אצל בריונילך; הקדמה זו תורגמה על-ידי הייוד, עמ' 28—37, אולם בלא ביורים ובלא הערות; האגרון, מבוא, עמ' 87.
- 176 ל' קופף, תולדות הלסקיקוגרפיה הערבית (דיסרטציה במסגרת כתביה), ירושלים 1952, עמ' 56—59, וכבר הביא את דבריהם של 'י גולדציהר ומ' וינשטריץ כמה וכמה פעמים (ע"י האגרון, מפתח שמות אנשים וחיבורים), ולבסוף השאיר את השאלה לבלשנים של הדור לעסוק בה.
- 177 כ"י כ"ב קבע זאת אפשטין, קפד/17: "כי אין אותו ספר מכיר כלל את הנקודות"; שלום, 9/27—10.

- 3) בשניהם יש דיון גם בהגייה לפי השתתפות הלשון.
 4) בשניהם חלוקת האותיות מפנים הגרון עד לשפתים בחוץ.
 5) בשניהם נמצא החישוב של נוסחת העצרת, וההבדל הוא שבס"י נמנים שרשים עד שבע אותיות, ואילו "בספר העין" עד חמש אותיות.
 6) בשניהם יש דיון גם על מלים בנות שתי אותיות. ההבדל הוא: בס"י יש מלים ופעלים שניים, ואילו ב"ספר העין" מדברים על שניים ומסבירים כי הם לכאורה שניים ולאמיתו של דבר הם שלשיים, כגון: יד, דם, ומוכחים כי האות השלישית מתגלמת בל"ר, בהקטנה מתוך חיבה ואף בצורת פועל: זַיפִּיָּה (דמית).
 ההבדל הגדול ביותר בין שני החיבורים האלה, שס"י איננו חיבור בתורת הלשון אלא ספר פילוסופי דתי, ואילו "ספר העין" הוא ספר חשוב ביותר בתולדות הבלשנות הערבית, והוא מילון ומוקדש כולו לתורת הלשון.
 "ספר העין" היה ידוע לחכמינו בימי הביניים וכבר ידועים לנו שלושה חיבורים, שבהם נזכר חיבור זה¹⁷⁷:
 1) אנונימי (אפריקה הצפונית, המאה ה-12), רסאלה אלבראהן פי תד'כיה אלחיואן¹⁷⁸: "ואסתחל רבנו האי ז"ל פי כתאבה אלהאי¹⁷⁹ אן עזניה אלענקא באסתעמאל אל-קלב פי אללגה פי אלעין ואלוין ואלנון באלעין ואלנון ואלוין ואלערב תסמי אלענקא ענו ד'כר ד'לך פי כלאם אלכ'ליל בן אחמד פי כתאב אלעין" (והביא ראה... בספרו המאסף, כי עזניה זהו "ענקא" בעזרת השימוש בהיפוך המלה "עון" ב"ענו" כי הערבים מכנים את "ענקא" — "ענו" וזה נזכר בדברי אלכ'ליל בן אחמד בספר-העין)¹⁸⁰.
 2) ראב"ע (טודילה, 1092 — רומא, 1167), צחות¹⁸¹:
 "וחם גדול בקדוק לשון ישמעאל חבר ספר בדקוק הלשון¹⁸² ושם הספר ספר העין בעבור כי ממנו החל, כי העין הוא האות היוצא בתחילה מהגרון רק החית והעין הם קשים ואין באותיות הגרון יותר קל מהאלף ואין צורך לומר המלה כולה רק אם תנועה תחתיה"¹⁸³.
 177 כינס את המקורות הנזכרים להלן מ' שטיינשנידר, ZDMG, VI, (1852), עמ' 414—416.
 178 כ"י בספרייה על שם בודלי באוקספורד, נויבויר 793 Hunt. 345, ורשום אצל שטיינשנידר במספר U. 494.
 179 אין בידי דברי רס"ג ולדאובנו לא נכנסו שרידי חיבור זה עד היום ונדפסו רק ערכים מעטים. ועי' א"א הרבני, דברי ימי ישראל לגרץ, ד, ורשה תרנ"ה, ה'שנים גם ישנים, מס' 7 (תרנ"ה—תרנ"ו), עמ' 3—5.
 180 אין בידינו חלק זה מהספר כי נדפסו רק 144 עמודים.
 181 מהד' וינציאה ש"ה, קמב ע"ב/3 — עד קמ"ג ע"א/2. — שם רשם ראב"ע בתחילת הדיון: "הנה יש לנו לספר בתחלה מוצאי האותיות כאשר הם כתובים ב"ספר יצירה". צא דוק "מוצאי האותיות" לעומת "בתחלה מקומות" (מכ"ר) — מכ"ארג; מוצ'ע—מאזצ"ע).
 182 כבר העיר שטיינשנידר, כי "דקדוק הלשון" כאן הוא במובן הרחב וכולל גם מילון.
 183 דייק מכאן שטיינשנידר, כי יצא ראב"ע בעקבות סיביות שפתת את האותיות ב"המהו" ולא בעין.

- 3) טדרוס טדרוסי (ארל — פרוכאנס, המאה ה-14), ביאור אבן רשד לספר ההלצה לאריסטו¹⁸⁴ (תרגמו בינה 1337):
 "עד אשר חנני אלהים ספר נכבד כולל בכאור כל מלה ערבית ופירוש דקדוקה הנקרא ספר העין הוא הספר אשר חתר חתירה מופלגת החכם הנכבד גדול המעתיקים ר' שמואל תבון ז"ל¹⁸⁵ להביאו מארצות הערב...¹⁸⁶ לא נפקד מהם איש אשר לא יעמידני על הבנת אמתתו ספר העין הנוכר".
 אין ספק, כי ידעו חיבור זה גם לפני ראב"ע וטדרוס טדרוסי "עד אשר חנני אלהים ספר נכבד כולל בכאור כל מלה ערבית", אולם לא עלה בידי למצוא רמזים, כי ידעו רס"ג וריב"ג¹⁸⁷ את "ספר העין". לא יתא זה רחוק מן האמת, אם נאמר שידע רס"ג מילון גדול וחשוב זה, אף כי לא הלך בדרכיו, כמו שידע את יתר מדקדוקים הראשונים הערבים. השם "אלכ'ליל" נתגלה לאחרונה גם בקטע גניזה, ולא יתא זה פלא בעיני, אם יתגלו מקורות נוספים להשפעתו של אלכ'ליל ו"ספר העין".

ט. השפעת הבלשנות ההודית על "ספר העין"
 ועל ספר יצירה

כבר תהו חכמים שנים רבות על מקורה של חלוקת האותיות למוצאותיהן ב"ספר העין"¹⁸⁸. חכמי אירופה חנני הלשונות הקלאסיות ביקשו תמיד לייחס הכול למדעים היווניים. מכיון שלא עלה בידם לבאר את החלוקה הזאת בעזרת הבלשנות היוונית, נאלצו על כרחם לחפש מקור אחר, והיו מהם שרמזו לבלשנות ההודית, והיו שמצאו מקור זה וחזרו בהם¹⁸⁹, כי לא היה בידיהם חיבורו של אלכ'ליל עצמו או שהייתה הספרות ההודית רפה בידם.
 בשנים האחרונות נעשו כמה עבודות מחקר יסודיות על "ספר העין"¹⁹⁰, ואלה

- 184 מהד' י. גולדנשאל, לייפציג 1842, 14/3—21.
 185 לנילי, פרוכאנס, המאה ה-12 — מארסיי, המאה ה-13.
 186 מארץ ערבית ולא מאפריקה המערבית, כמו שתרגם שטיינשנידר, ZDMG, VI, (1852), עמ' 415 (הקרא: מערבז).
 187 האגרון, הקדמה עברית, 29/150—32 המוכיר מדקדוקים ראשונים "בעין" כ"ואזהם" (אלכ'ליל?) ונתפשה שם על יד אבו טאלב או אבו אסוד אלדואלי; ריב"ג, אללמע, 17/261—19 (מביא את סיביות).
 188 K. Vollers, Transactions of the ninth International Congress of Orientalists 1893, p. 28—31. ו' לונדון 1893, עמ' 134—135, ואחריו רמז להשפעה זו שאדי (עי' הע' 6), 16/27—21.
 189 כוון ברוקלמאן, GAL, I, עמ' 96 ולעומת זאת, GAL, תוספת, 1, 156/הע' 4. ועי' וילד, 38/הע' 48 רשימה מלאה של הדעות השונות בנוון ואף המספקים והחוזרים ביניהם.
 190 M. Bravmann, Materialien und Untersuchungen, Göttingen 1934, p. 28—31. J. Krämer, Oriens, VI (1953), p. 207—208. ברוינליך, עמ' 41—67; הייוד הנ"ל; קופף הנ"ל, עמ' 20—40 (חלקים שונים עומדים להופיע בדפוס בספר זיכרון לקופף בהוצאת י"ל מאגנס בירושלים); 80—84. השובה מאוד תרומתו של ש' פינס

פינו את הדרך לבור המקורות של אלכיליל. עבודת המחקר האחרונה היא מאת וילד, שקבע כי יש מקום להשוואה מלאה של שיטת אלכיליל לשיטת הוודים ביחס לחלוקת האותיות למוצאותיהן והגייתן. ואלה הם העניינים השווים ¹⁹¹:

- 1) סדר ההגאים בשניהם לפי סדר פוניטי.
- 2) בשניהם ההגאים מסודרים לפי מוצא ("מכרז").
- 3) בשניהם המוצאות של האותיות מפנים הגרון עד לשפתים בחוץ.
- 4) בשניהם מסווגים העיצורים לשמונה קבוצות.

לאלה הארבעה הוא מוסיף ציון דברים פוניטיים שמתפרשים רק על יסוד הפוניטיקה הוודית. והוא רואה במונח "אנהראף" מלה שאולה מתורת הפוניטיקה הוודית. וילד מסיים את מחקרו ¹⁹²: "מכיון ששיטת אלכיליל אין לה מתברים שקדמו לו, ולעומת זאת יש בידו להוכיח את השפעת הפוניטיקה הוודית, אין לפקפק עוד כי סדר ההגאים של אלכיליל ב"ספר העיון" ואף זה של תלמידו סיבוי קיבלו את הרעיון הכללי ואף את הסידור הממשי בחלקו מתורת הלשון הוודית והודות לה קמה תורת הפוניטיקה הערבית".

בוה נסתים פרק הגישושים ביחס להשפעת הפוניטיקה הוודית על "ספר העיון", שפתח בו פולירס לפני שמונים שנה בערך ¹⁹³.

כבר הרבו חכמים לתהות על מקור החלוקה הפוניטית של ס"י, ולא עלה בידם לבארה כשאלה מהבלשנות היוונית. ואף נמצאו חכמים שרמזו להשפעה הוודית על מחבר ס"י, ואלה הם:

- 1) רב שבתי דונולו (אוריה, איטליה הדרומית, 913—982), חכמוני ¹⁹⁴:

"על זה סבותי אני בלבי לדעת ולתור ולבקש חכמת היונים וחכמת הישמעאלים וחכמת בני בבל והודו, ולא שלותי עד אשר כתבתי ספרי חכמי יון ומקדון בכתבם ובלשונם ופירושם וגם מספרי חכמי בבל והודו..."

- 2) ריה"ל (טודילה, 1075 — קהיר, 1140), הכוזרי ¹⁹⁵:

"ומה תאמר בחכמת שלמה... והיו אנשי העולם באים אליו להעתיק חכמתו אל האומות עד מהודו... ואחר כך אל פרס ומדי, ואחר כך אל יון ואחר כך אל רומי..."

ויש בשתי המובאות רק רמז שידעו גם במאות האלה בימי הביניים על חכמתם של אנשי הודו. בימיהם של שניים אלה כבר הייתה ההשכלה הערבית מעבר לשיא

Beiträge zur islamischen Atomlehre, ברלין 1936, עמ' 102—123, המציין השפעה הודית בפילוסופיה, תכונה, מתמטיקה ורפואה. אף הוא מזכיר את ההשפעה על הבלשנות (עמ' 119).

191 וילד, עמ' 37—40.

192 ע"ש, 17/40—23.

193 ע"י הע' 188.

194 פירנצי 1880, 12/4—15.

195 מהר"י הירשפלד, לייפציג 1886, 9/125—13, סעיף טו.

פסגתה ולא הייתה חכמת הודו בתחום השכלתם הממשית. אולם נוכל לקבוע עוד שלוש ראיות מהמאה העשירית על השפעת התרבות הפרסית הקשורה בהודו:

3) רס"ג, האגרון ¹⁹⁶ (נכתב במהדורה הראשונה — 902 ובמהדורה השנייה 925—930):

במילון כולל ראשון זה נמצאות מלים פרסיות לא מעטות והמפתח הוא למעלה מעמוד שלם.

4) דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע (נכתב 940—950 בערך) ¹⁹⁷:

במילון זה יש מלים פרסיות כמו ב"האגרון" ואף יותר. אף הוא משתמש במלה המדוברת בפי ההמון בירושלים "הם" (=גם).

5) סהל בן מצליח הכהן אבו אלפראג' (ירושלים, המאה ה-10), ההקדמה לספר מצוות ¹⁹⁸:

"ובתוכה נשים מקוננות וספרות בלשון הקודש ובלשון פרס ובלשון ישמעאל ומלמדות לבנותיהן נהי ואשה רעותה קינה".

גם בין המלומדים שעסקו בס"י בדרך המחקר המדעי אפשר למנות אתהים שהגישו בהשפעה הודית וניסו לעמוד עליה:

1) א' אפשטין (סטארי קונסטנטינוב, 1841 — וינה, 1918), כתבים ¹⁹⁹:

"השיטה שבספר יצירה מתקרבת יותר לזו של המדקדקים הוודים..."

"מעתה שספר יצירה בדעה אחת עם המדקדקים הוודים בעקרי הדברים..."

"המדקדק הערבי המפורסם סיבוי (בסוף המאה הח' לערך) קיבל מן הוודים את שיטתם, ולכאורה שאב מתבר ספר יצירה ממנו..."

באופן מיוחד קשור בתורת הוודים "תל"י":

"אם הנחת שמחברו של ספר יצירה היה חי בפרס, נתת מקום להשפעה ישירה של הוודים עליו. כך יהא הסבר לדרקון "תל"י" שבספר שלא ידעוהו לא היוונים ולא הרומיים, ואילו אצל הוודים (לרבות הסינים) ממלא דרקון זה תפקיד גדול ביותר".

אפשטין מוצא בחיבור השפעה הודית ורואה בו יצירה עברית מקורית.

2) מי בראפמן (אפינגן באון, 1909 — ניו-יורק), Materialien und Untersuchungen ²⁰⁰:

המחבר מזכיר כאן שיש מקום להשוואה ואף יש דברים שווים בתורת הפוניטיקה

196 ע"י מבוא, עמ' 61—63; מפתח, עמ' 474—475.

197 ע"י מבוא שז"ל סקון, א' XLVI—XLIV. לפי סקון הייתה הפרסית מהלכת בארץ בגלל עליית קראים מהמזרח אולם הייתה בארץ השפעה פרסית גם לפני עלייתם.

198 פרסם א"א הרבני, המליץ, טו (הרל"ט), עמ' 639—643; מבוא בג'אמע, XLIX/הע' 59. ואפשר להוסיף אלה המנויים עוד חכמים בני המאה ה-10 כגון יפת בן עלי ולוי בן יפת בנו.

199 אפשטין, עמ' קפד/3—24.

200 ע"י (הע' 190), עמ' X—X; 29.

העברית ובס"י, אולם הוא מבסס את הסבריו, רק על יסוד היוונית הקלאסית. אף הוא עצמו חיונה דעתו לאחר זמן מסוים, כי היתה השפעה הודית.²⁰¹

(3) אחרי שנתברר לחלוטין, כי חלוקת האותיות למוצאות שונים להגייה בבלשנות הערבית שאולה מהפוניטיקה ההודית, הרי נתברר גם לחלוטין, כי החלוקה הפוניטית בס"י שאולה היא מתורת הפוניטיקה ההודית באופן ישר או באופן אמצעי של הכמנים בפרס ובבבל.

אם נאמר, כי שאל מחבר ס"י את החלוקה הפוניטית של האותיות והשיטה האנאגרמטית של הפעלים מ"ספר העיין", על כרחנו ניאלץ לאחר את מועד חיבורו של ס"י לאמצע המאה השמינית לכל המוקדם או במחצית השנייה של אותה מאה. כתוצאה מזה לא יוכל לשמש ס"י יסוד ומקור לפייטנים.

ואם נקדים את זמן חיבורו של ס"י ליצירתם של הפייטנים ניאלץ לומר, כי היה מקור משותף שממנו שאבו גם מחברי ס"י וגם מחבר "ספר העיין".

גם השיטה האנאגרמטית של השרשים, כפי שהיא מתגלית לנו בס"י, הריהי מגובשת וקבועה ואיננו יודעים את מקורה. הוא הדין בשיטה האנאגרמטית ב"ספר העיין". לא עלה בידי המלומדים לבאר את מקורה. קופף הוא הראשון שניסה לרמוז להשפעה הודית על הלקסיקוגרפיה הערבית.²⁰²

בימי עיסוקי ב"האגרון" ביקשתי לקרב מהמילונות ההודית ל"האגרון", ואף נזכרו שם חוקרי הספרות ההודית.²⁰³ עלי להודות, כי לא עלה בידי להוכיח קשרים ישירים עם המילונות ההודית, ואף לא מצאתי את המתווכים בין התרבות ההודית לתרבות העברית והכוונה לספרות הפרסית והספרות הבבלית. אולם אחרי שהוכח סוף סוף כי תורת ההגה הושפעה מהפוניטיקה ההודית מסתבר, כי יעלה ביום מן הימים בידי החוקרים לגלות השפעה כזו גם בחורת הפועל או באמצעות חכמי פרס ובבל.

לאור המחקרים בתולדות הספרות ההודית בדורנו,²⁰⁴ ויש להזכיר במיוחד את השתתפותם של מלומדים הודים²⁰⁵ בחקר הלשון ההודית יש בינדו לשפוט יותר טוב את ענייני ספרותנו. על סמך הידיעות החדשות נוכל לסכם לנו כמה וכמה עובדות חשובות להבנת הבלשנות העברית:

- (1) בבלשנות ההודית נקבעו לראשונה היסודות הדרושים לחיבור מילון.
- (2) תורת הלשון ההודית קבעה חלוקת הדיבור לארבעה חלקים: שם, פועל, מלות יחס ומלות תואר.

(3) תורת הלשון ההודית קבעה לראשונה שלכל מלה יש שורש, כלומר אותיות שהן קבועות ואותיות נוספות המתחלפות. בספרות ההודית נתווכחו אם השורש נושא תוכן הפעולה או התוצאה של הפעולה, הפרי.

(4) תורת הלשון ההודית ידעה את הצורך במילונות מאות שנים רבות לפני הספרות היוונית. במאה החמישית אחרי ספה"ג כבר היה קיים המילון הקלאסי המפורסם המכונה אמארה קושה (Amara-Kośa = המילון מאת אמארה).

(5) תורת הלשון ההודית קשורה בחורת המספרים²⁰⁶, ובה מדובר על השור — הדקדוק; 4 קרנים — 4 חלקי הדיבור; 3 רגליים — 3 זמנים (הווה, עבר ועתיד); 7 ידיים — הסיומו; 2 ראשים — 2 פאדאס (Padas = חלקי יסוד במשפט).

אולם עדיין חסרות לנו חוליות אחדות להבנת מילונותנו בימי הביניים, והן נמצאות במילונות העברית, ואלה הן:

- (1) שיטת השרשים מאות אחת עד חמש.
- (2) נוסחת הצורות בשרשים.
- (3) מילונות מסודרת לפי סדר אלף בית.
- (4) מילונות מסודרת לפי השיטה האנאגרמטית.
- (5) מילונות מסודרת לפי סדר הגייה של האותיות.

כידוע היו המילונים ההודים מסודרים בחרוזים בשירה, והיו המשוררים לומדים את המילונים בעל פה. המילונים אף נתחברו לעתים קרובות על ידי משוררים. אף הצורך במילונות היה קשור בספרות ה"יודות" מצד אחד וככלי עזר ושירות בידי המשוררים לשם חיבור יצירותיהם וכדי לספק להם מלים קשות ונדירות.

המילונים ההודים מסדרים את החומר לפי נושאים. באמארה-קושה הנ"ל שלושה חלקים²⁰⁷:

- א. שמים, אליים, חלל, כוכבים, תקופות, מלה, לשון, קול, מוסיקה, ריקוד, עולם תחתון, נחשים (דרקון-חליל), ים, מים, איים, אניות, נהרות, חיות הים, צמחי הים.
- ב. אדמה, ערים, הרים, יערות, עצים, צמחים, חיות, אדם, אשה, בני משפחה, מחלות, הגוף וחלקיו, תלבושת, תכשיטים, ארבע הכיתות, מקצועות בני אדם.
- ג. שמות עצם כלליים, מלים שונות, תוספות על ההומונימים, מלים בלא נשיות, מין (ז', ו'ל').

י. זמן חיבורו של ספר יצירה

לא נועד מאמר זה לפתרון בעיית זמן חיבורו של ס"י, ואין עטיף זה במאמר בא אלא לשם חוות דעת ביחס לבעיה זו מבחינת הבלשנות והעובדות שכונסו במאמר זה. רבו מאוד הדעות ואף נפלגו הרבה הדעות ביחס לזמן חיבורו. ריווח הזמן לפי בעלי

206 ע'י צ'קראווארטי, הנ"ל עמ' 20.
207 תוכן הניתן להלן הוא על פי ספרו של מ' וינטרניץ הנ"ל, III, עמ' 411.

201 מ' בראפמן, רביץ, יו (תש"ז), עמ' 43, 56.
202 תולדות הלקסיקוגרפיה הערבית, עמ' 57—58.
203 האגרון, מבוא, עמ' 45, 49.
204 M. Winternitz, Geschichte der indischen Literatur, לייפציג 1922, III, עמ' 417—408; A. B. Keith, A History of Sanscrit Literature, לונדון 1924, עמ' 415—412; W. S. Allen, Phonetics in ancient India, אוקספורד 1953.
205 נגון: P. Chandra Chakravarti, The Philosophy of Sanskrit Grammar, כלכתא 1930.

הדעות הוא אלף ומאתיים שנים, המאה השנייה לפני ספה"נ עד המאה העשירית אחרי ספה"נ (2^ה — עד ה-10). מאמר זה מבקש לפי דיוגו ועיונו למצמם את הריחות עד כדי המאות 6—8 (550—750 אחרי ספה"נ). חוקר שיבוא לרון בבעית זמן חיבורו של ס"י באופן כולל, יוכל להביא בחשבון דעות בעלי גישות שונות ובמיוחד חוקרי החיבור מבחינת גושאו העיקרי הפילוסופי דתי, אולם יצטרך להתחשב גם בעובדות שכונסו במאמר זה.

ס"י אינו חיבור יחיד ובודד לעצמו, כי לפי מאמר זה הוא חלק בספרות רבה ורחבה:

- 1) בשירה ופיוט: יצירות הפייטנים הראשונים יוסי בן יוסי, יניי הקליר.
- 2) תורת הלשון: רשימת המונחים העתיקה במאה השמינית בכלשנות העברית, ובבלשנות הערבית "ספר העיון" לאלכיליל.
- 3) הספרות הפילוסופית-עיונית: ס"י ו"ספר הרזים".
- 4) הלכה ומדרש: פרקי דרבי אליעזר.

הזמן המשותף לכל החיבורים המנויים כאן הוא ה-6 עד ה-8 (550—750 בערך). בריוח זמן זה נוכל לראות את ס"י כחיבור יסודי גם לפייטנים וגם בתורת הלשון, והיוו אלה תלויים בו ומוחגים על ידו. ריוח זמן זה יתאים כמסגרת משותפת לספרות הבלשנית העברית ולספרות הבלשנית הערבית שבה אנו יודעים כי זמנו של אלכיליל הוא 710 בערך — 775/91 בערך.

אין להקדים את זמן החיבור לפני המאה ה-5 בגלל הנימוקים הבאים:

- 1) אין בספרות חז"ל זכר לחלוקה הפונטית של האותיות, והיו חכמים שביקשו להשמט את החלוקה של האותיות מן הספר, כדי שיהא בידם להקדים את זמן חיבורו²⁰⁸.
- 2) אין ספרות חז"ל יודעת את השיטה האנאגרמטית של הפועל המתגלה לראשונה בס"י וביצירות הפיוט וב"ספר הרזים". אף המבקשים להקדים זמנם של יוסי בן יוסי ויניי בימינו, אינם מקדימים אותם למאה ה-5²⁰⁹.
- 3) המובאה הראשונה מס"י כלשונה נמצאת אצל הקליר²¹⁰, ואין מקדימים את זמנו למאה ה-5²¹¹.

208 פ' מודריל, 7/39—14. אף הוא לא הכניסה לגוסה ס"י הגדפס שם ובתור חוכרת מיוחדת עיי"ש, עמ' 55—62. לדעתו זוהי תוספת מידו של רס"ג ומייחס לרס"ג חוסר הכנת המגוחים בס"י: אמות-תנועות; תולדות-עיצורים.

אפשטין, רב/6—8 טוען: "תינת שמיון האותיות, שצונן מבליטו כנימוק לדבריו, אינו בא בתלמוד, אלא שגם בימי הגאונים הראשונים, שאפשטין שטר זה נתחבר בהם, לא שקלו וטרו בעניין זה". וכיום אין לקבל טענה זו, כי מוצאים אנו שעסקו הבלשנים הראשונים בס"י, וידעו חלוקה זו רשימת המונחים העתיקה, ספר הקולות ודונש בן תמים בפירוט ס"י.

209 עייל העי 23—24. 210 עייל העי 27 והמקור בפנים.

211 עייל העי 25. ש' שפיגל, חוקר יצירת הקליר סבור, כי חי בסוף המאה השישית, אף כי הוא יודע שיש מרווח לחיי הקליר מהמאה ה-2 עד המאה ה-11. עי' IX, EJ, עמ' 818—819.

- 1) אף הפייטנים ידעו את ס"י ואף המאחרים זמנם של יוסי בן יוסי ויניי אינם מאחרים אותם למאה ה-7.
- 2) המובאה הראשונה בפיוט נמצאת ביצירת הקליר, ואין מאחרים בימינו את זמנו יותר מאשר למאה ה-8.
- 3) המובאה השנייה המלאה נמצאת ב"ספר הקולות" למשה בן אשר, ואין לאחר זמנו יותר מאשר המאה ה-9. בחיבור זה מובאת המובאה בדברי פתיחה: והו קול אלאולין (= זהו דבר הראשונים), ויש לתת ריווח של מאה שנים לכל הפחות.
- 4) אין בס"י זכר לשמות התנועות והלוקותן ודרך הגייתן הנמצאים לראשונה ב"ספר הקולות" למשה בן אשר במחצית השנייה של המאה ה-9.

זמנו של ס"י

הזמן	המחבר	החיבור
—2	L. Goldschmidt	ספר יצירה, פרנקפורט 1894, 14/12.
—1—1	A. Franck	Die Kabbala, לייפציג 1844, 2/65.
1	א. ילינק J. F. V. Meyer	הקדמה לספרו של פראנק בגרמנית, לייפציג 1844, עמ' VI—XI.
2	H. Graetz I. Kalisch D. Castelli A. Epstein	Das Buch Jezira, לייפציג 1830, עמ' v. Gnosticismus, קרוטושין 1846, עמ' 102—103. ספר יצירה, גייריק 1877, עמ' 3—4. Comento di Donolo, פירנצי 1880, עמ' 14. Beiträge zur jüdischen Alterthumskunde, וינה 1887, א, עמ' 46—49.
	A. Epstein	Recherche sur le Sefer Yecira, REJ, XXIX (1894), עמ' 75—76.
	א' אפשטין G. Scholem	כתבים, ב, ירושלים תשי"ו, עמ' רא—רג. Ursprung und Anfänge, ברלין 1962, 2/21; העי' 25/45.
	א"מ הברמן ג' שלום	סיני, י (תשי"ז), רמא/1—5. ראשית הקבלה וספר הבהיר, ירושלים תשכ"ו, 4—1/35.
8—7	L. Ginzberg G. Scholem	XII, לונדון 1901. עמ' 605 עמודה ב/13—40. IX, EJ, ברלין 1932, 4/109—5.
6—5	L. Bäck	Aus drei Jahrtausende, ברלין 1938, 13/382.
8—7	Bauer-Leander H. L. Strack	השיטה האנאגרמטית בס"י, ירושלים תשל"ו. Einleitung in Talmud und Midraš, מינכן 1921, עמ' 221.

ש' מורג	שבע כפולות בג"ד כפר"ת, ספר טור סיני, ירושלים תש"ד, עמ' 233—236.
ני אלוני	Historische Grammatik, האלי 1922, 92/הע' 2.
10—8	Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden ברלין 1892, עמ' 175.
	Jüdische Literatur M. Steinschneider, 401/הע' 11.
י"ש ריגני	אוצר נחמד, ג (תרכ"ב), עמ' 25—27.
H. Graetz	Geschichte der Juden v (1875), 297/הע' 1.
Ph. Bloch	Mystik und Kabbala, טריאר 1896, 22/244.
Ph. Mordell	Origin of Letters and Numerals, פילאדלפיה 1914, עמ' 46.

יא. מקום החיבור

ביחס למקום החיבור סוברים החכמים ברובם המכריע כי נחבר בארץ ישראל. היחיד שקובע את ארץ בבל כמקום חיבורו הוא אפשטין. אף מורג שקובע, כי בביטוי "שבע כפולות בג"ד כפר"ת" יש לראות השתקפותה של מסורת בבלית, אינו סובר שנתחבר ס"י בארץ בבל, ואף הוא מצטרף לכל הקובעים מקום חיבורו בארץ ישראל. בין החוקרים הסוברים כי די לצייץ: צונץ, גרץ²¹², גינצברג²¹³ ושולם²¹⁴.

הנוסף לנו כאן במיוחד לקביעת מקום החיבור בארץ ישראל יהיו הנימוקים הבאים:

1) בארץ ישראל יש לס"י חיבורים קרובים ודומים לו המצטברים כדי ספרות שלמה בשטחים שונים: שירה ופיוט, תורת הלשון, ספרות פילוסופית דתית, תורת התכונה, הלכה ומדרש.

2) בארץ ישראל היה לס"י המשך היצירה הספרותית הנ"ל.

3) מסתבר, כי רס"ג מצא את החיבור בארץ, ולפי דעתו המפורשת נחבר בארץ ישראל²¹⁵: "וכאן אלמוציע אלדי וציע פיה הדא אלכתאב בלד אלשאם לאן אסמא אלהרוף עלי לגתהם נגידתא פיה אעני דל תיו ומא אשבהמא וכילך ריש דגש וריש רפי עלי רסומהום" (=והיה המקום שבו נעשה חיבור זה ארץ ישראל, כי

212 גרץ, Geschichte der Juden, מהד' 2, ליפציג 1870, 281/הע' 2: כנראה בטבריה.

213 XII, JE, 603 ע"א ואף להלו אין מקום החיבור נקבע יש מקום לחשוב, כי נחבר בארץ ישראל או בבבל.

214 סלום, 25/הע' 45: על פי הפוניטיקה ועל סמך הלשון העברית אפשר להסיק בוודאות, כי מוצאו מארץ ישראל.

215 יצירה, 13/2—4; ועי' מאלטר הנ"ל (הע' 165), 10/44—12.

שמות האותיות הם לפי לשונם, שנמצא אותם בה, כלומר דל תיו²¹⁶, ומה שדומה להם שניהם וכך ריש דגש וריש רפי לפי כלליהם²¹⁷.

4) לפי רס"ג הריהו ספר בנוסח המשנה, ואף נוסח על ידי התנאים, וכמו שהמשנה נתחברה בא"י, כך גם ס"י נחבר בארץ ישראל²¹⁸.

5) בספרות ארץ ישראל (הקליר ו"ספר הקולות") נתגלו המובאות הראשונות כלשוננו.

6) בארץ ישראל הייתה הלשון העברית שגורה ורגילה כלשון יצירה ליצירים, ואילו בארץ בבל הייתה הלשון הארמית לשונם של היוצרים.

יב. סיכום וסיום

סבור הייתי, כי הנושא יהא נושא מצומצם ואוכל לכלול בעמודים ספורים בלבד, אולם בשעת עיבוד הנושא וניסוחו בכתב נהרתי הרבה ונתפשט התפשטות רבה. חקר מלה אחת בלשוננו ממלא עמודים רבים, וחקר נושא בלשוננו ממלא גליונות שלמים.

ביקשנו להוכיח, כי ידע מחבר ס"י את השיטה האנאגרמטית, ונמצאנו למדים דברים רבים נוספים על השימוש בשיטה האנאגרמטית בפיוט, בספר הריוס, במילונות העברית בימי-הביניים, יחס הבלשנות הטברנית לס"י, השוואה של ס"י ל"ספר העין", השפעת הבלשנות היהודית על "ספר העין" ועל ס"י, זמן חיבורו של ס"י, מקום חיבורו של ס"י.

בניגוד לבעלי הסברה, כי הייתה השיטה האנאגרמטית מקורית בעמנו ומקורה בדרשת חז"ל, נעשה הניסיון במאמר זה להוכיח, כי הייתה זו שיטה נפוצה לא רק בפיוט אלא גם בספרות פרוזה בת אותה תקופה, ומקורה בהשפעת התרבות היהודית על תרבות עמי המזרח.

אין ס"י מושפע רק מהתרבות היהודית בלבד אלא גם מהתרבות היוונית הקלאסית והתמזגו שתי התרבויות האלו בארצות המזרח התיכון. ס"י בספרות העברית "וספר העין" בספרות הערבית מושפעות מאותה תרבות ממוזגת בארצות המזרח התיכון ארץ-ישראל, בבל ופרס.

החריה משותפת של חוקרי תרבות המזרח וחוקרי תרבות המערב ודאי עשויה להאיר עוד דברים סתומים ועניינים נעלמים מרובים בספר ריוס זה, המחכים עדיין לפתרונם²¹⁹.

באר שבע, אוניברסיטת הנגב, אייר תשל"א.

216 לא נתפרש לי. — בידינו עדות כי הטברנים כינו את שמות האותיות העבריות כדרך הערבים: בית — בא — בי; דלת — דאל — דל, אולם הכינו בשם מיוחד תיו — תא (כאן: תו)? עי' ק' לוי, Zur inasoretischen Grammatik, שטוטגארט 1936, עמ' לו.

217 עי' עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו ספר "יסודות הלשון העברית", לשוננו, לד (תשל"ל), עמ' 93—97. — זה גם נימוקו של שלום הנ"ל (עי' הע' 214).

218 יצירה, 10/12 — עד 2/13.

219 עיקרי הדברים הרציני בקונגרס העולמי החמישי של האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט. — כאן עלי להביע את חודתי לידידי שהושיט לי את עזרתם בקשר למאמר זה: א' גרינולד, ש' מורג וי' קוטשר בירושלים, ס' גלבלום בלונדון, י' וידה בפריס וש' שפיגל בניו-יורק.